

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ERGANİ VE EĞİL'DEKİ TARİHİ ESERLER

Ahmet YABİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Bingöl – 2025

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ERGANİ VE EĞİL'DEKİ TARİHİ ESERLER

Ahmet YABİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Bingöl – 2025

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iv
BİLİMSEL ETİK RAPORU	vii
TEZ KABUL VE ONAY	viii
ÖNSÖZ.....	ix
ÖZET.....	x
ABSTRACT	xi
KISALTMALAR	xii
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
1. GİRİŞ	1
1.1. KONUNUN TANIMI VE SINIRLARI.....	1
1.2. KONUNUN NİTELİĞİ VE ÖNEMİ.....	2
1.3. METOT	3
1.4. LİTERATÜR TARAMASI.....	4
İKİNCİ BÖLÜM.....	8
2. ERGANİ VE EĞİL'İN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ	8
2.1. COĞRAFİ DURUM	8
2.2. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLER.....	9
2.2.1. Neolitik Dönem /Kalkolitik Dönem.....	9
2.3. TARİHİ DÖNEM	11
2.3.1. Asur Dönemi	11
2.3.2. Helenistik Dönem	13
2.3.3. Roma Dönemi	14
2.3.4. Bizans Dönemi.....	14
2.3.5. Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi	15
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	17
3. ERGANİ VE EĞİL'DEKİ TARİHİ ESERLER	17

3.1. CAMİLER.....	17
3.1.1. Ergani Ulu Camii	17
3.1.2. Eğil Ulu (Tacıyan) Camii.....	20
3.1.3. Şerbettin Camii	22
3.2. KİLİSELER	25
3.2.1. Meryem Ana Kilisesi	25
3.2.2. Şahveliyan Kilisesi.....	27
3.2.3. Kaya Kilisesi	28
3.3. TEKKE VE TÜRBELER.....	29
3.3.1. Hz. Enüş (Abbas) Peygamber'in Türbesi	29
3.3.2. Zülküf Peygamber'in Makamı	30
3.3.3. Nebi Harun Türbesi.....	31
3.3.4. Nisanoğlu Türbesi	32
3.3.5. Kasım Bey Türbesi	33
3.3.6. Cafer Bey Türbesi	35
3.3.7. Eğil Tekkesi	37
3.3.8. Zat-ı Ali Türbesi	41
3.4. HAMAMLAR.....	43
3.4.1. Kale Hamamı	43
3.4.2. Tekke Hamamı.....	46
3.5. KALELER	48
3.5.1. Ergani Kalesi.....	48
3.5.2. Eğil Kalesi.....	49
3.5.3. Selman (Cibeb) Kalesi	51
3.5.4. Amini Kalesi	53
3.6. MAĞARALAR.....	55
3.6.1. Çayönü Hılar Mağaraları	55

3.6.2. Açan Pişman Açmayan Pişman Mağaraları.....	56
DEĞERLENDİRME	58
SONUÇ.....	63
KAYNAKÇA	65
FOTOĞRAF LİSTESİ	69
ÖZGEÇMİŞ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

BİLİMSEL ETİK RAPORU

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım Ergani ve Eğil'deki Tarihi Eserler adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

09/ 09/2025

Ahmet YABİN

TEZ KABUL VE ONAY

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ahmet YABİN tarafından hazırlanan Ergani ve Eğil'deki Tarihi Eserler başlıklı bu çalışma, [09.09.2025] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği] başarılı bulunarak jürimiz tarafından [*İslam Tarihi ve Sanatları*] Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan: Doç. Dr. Nebi BUTASIM

İmza:

Üye: Dr. Öğrt. Üyesi Edip YILMAZ

İmza:

Üye: Dr. Öğrt. Üyesi Ayşe TOKAY

İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun / . . .
. / 202. . tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu tez, Diyarbakır ilinin tarihsel ve kültürel açıdan en zengin bölgelerinden olan Ergani ve Eğil ilçelerinde bulunan tarihi yapıların kapsamlı incelemesini sunmaktadır. Ergani ve Eğil ilçeleri, tarih boyunca Mezopotamya ve Anadolu medeniyetlerinin kesiştiği önemli bir noktada yer almakta olup, binlerce yıllık tarihsel süreç içerisinde birçok farklı medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Araştırmanın temel amacı, her iki ilçede bulunan camiler, türbeler, kaleler, mağaralar, kiliseler ve diğer önemli tarihi yapıların ayrıntılı biçimde ele alınarak, bu eserlerin kültürel miras açısından taşıdığı değeri, sosyal yaşam üzerindeki etkilerini ve ekonomik kalkınma açısından potansiyellerini ortaya koymaktır.

Bu incelemede, Ergani ve Eğil ilçelerindeki tarihi eserleri yalnızca mimari özellikleri ve tarihsel gelişim süreçleri açısından ele almakla kalmayıp, aynı zamanda söz konusu eserlerin bölgesel ölçekteki yaşam biçimlerini, kültürel değerleri nasıl yansıttığını da kapsamlı biçimde analiz etmektedir. Böylece, Ergani ve Eğil ilçelerindeki kültürel mirasın sürdürülebilir bir perspektifle korunmasına yönelik somut öneriler sunulmakta ve bu kültürel değerlerin bölgesel kalkınmada etkin bir araç olarak kullanılması hedeflenmektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Nebi BUTASIM'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Bununla birlikte, Ergani ve Eğil bölgelerine ait tarihsel kaynakların incelenmesi ve değerlendirilmesi sırasında bilgi paylaşımı ve bilimsel destekleriyle araştırmamı kolaylaştıran tüm akademisyenlere, kurum yetkililerine ve çalışmanın her aşamasında katkı sunan herkese teşekkür ederim.

Ahmet YABİN

ÖZET

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Ergani ve Eğil'deki Tarihi Eserler
Tezin Yazarı: Ahmet YABİN
Danışman: Doç.Dr.Nebi BUTASIM
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı: İslam Sanatları
Kabul Tarihi: 09.09.2025
Sayfa Sayısı: xii (ön kısım) + 117 (tez) + 1 (ekler)
Bu tez, Diyarbakır ilinin kültürel ve tarihi miras açısından öne çıkan ilçeleri olan Ergani ve Eğil'de yer alan tarihi yapıların çok yönlü analizini sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hedefi; bu iki ilçede yer alan camiler, türbeler, hamamlar, kaleler, mağaralar, kiliseler ve diğer tarihi yapıların mimari özelliklerini, dini işlevlerini, toplumsal rollerini ve kültürel bağlamlarını ayrıntılı biçimde incelemek, söz konusu eserlerin tarihi değerlerini belgelerle ortaya koymak ve bu yapıların korunmasına yönelik akademik bir farkındalık geliştirmektir. Araştırma kapsamında hem literatür taraması hem de saha gözlemleri kullanılmış; yapılar, dönemsel bağlamları içerisinde değerlendirilmiş ve günümüzdeki korunma durumları analiz edilmiştir. Alan araştırmaları sırasında elde edilen veriler, yapılar arasındaki tarihsel süreklilik, biçimsel benzerlikler ve kültürel süreklilik ilişkileri doğrultusunda yorumlanmıştır. Sonuç bölümünde, Ergani ve Eğil ilçelerindeki bu yapıların güncel durumu değerlendirilerek, koruma, restorasyon, belgeleme ve tanıtım alanlarında somut öneriler sunulmuştur. Ayrıca, bu önerilerle birlikte, bölgenin sahip olduğu tarihsel potansiyelin kültürel bağlamda nasıl değerlendirilebileceğine dair yol haritası niteliğinde bir perspektif geliştirilmiştir. Bu bağlamda, tez yalnızca bilimsel bir belge olmanın ötesine geçerek, kültürel miras politikalarının şekillenmesine katkıda bulunabilecek bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.
Anahtar Kelimeler: Türbe, Kilise, tarihi eserler, Ulu Camii, İslam Sanatları, tanıtım.

ABSTRACT

Bingöl University Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: Historical artifacts in Ergani and Eğil.
Author: Ahmet YABİŇ
Supervisor: Doç.Dr.Nebi BUTASIM
Department: Islamic History and Arts
Sub-field: Islamic Arts
Date: 09.09.2025
This study aims to present a comprehensive analysis of the historical structures located in the culturally and historically rich districts of Ergani and Eğil in Diyarbakır Province. The primary objective of the research is to examine, in detail, the architectural features, religious functions, social roles, and cultural contexts of various historical structures in these districts, including mosques, tombs, bathhouses, fortresses, caves, churches, and other heritage assets. Furthermore, the study seeks to document the historical value of these monuments and to raise scholarly awareness regarding their conservation. Within the scope of the research, both literature review and field observations were employed. The structures were evaluated within their respective historical periods, and their current preservation status was assessed. The data collected through fieldwork were interpreted in terms of historical continuity, typological similarities, and patterns of cultural persistence among the structures. In the conclusion section, the present condition of the architectural heritage in Ergani and Eğil is reviewed, and practical recommendations are proposed in the areas of conservation, restoration, documentation, and cultural promotion. Additionally, a strategic roadmap is outlined for how the region's historical potential may be harnessed within the framework of cultural tourism. In this regard, the thesis aspires to serve not merely as an academic document but also as a potential reference for shaping future cultural heritage policies.
Keywords: Tomb, Church, Historical Artifacts, Grand Mosque, Islamic Arts, Introduction.

KISALTMALAR

A. S.	Aleyhisselam
M. Ö.	Milattan Önce
M. S.	Milattan Sonra
KMÜ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
TÜRSAB	Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
vb.	ve benzeri
WC	Tuvalet (Water Closet)
STK	Sivil Toplum Kuruluşu

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. KONUNUN TANIMI VE SINIRLARI

Bu çalışma, Diyarbakır iline bağlı Ergani ve Eğil ilçelerinde yer alan belirli tarihî yapıların konumlarının, fiziksel durumlarının ve kültürel önemlerinin bilimsel yöntemlerle tespit edilmesini amaçlamaktadır. Ergani ilçesi, tarih öncesi dönemlerden itibaren kesintisiz yerleşim izleri sunan Hilar Mağaraları ve Çayönü Höyüğü gibi arkeolojik alanlarıyla dikkat çekerken; Eğil ilçesi, Asur Kral Kaya Mezarları, Eğil Kalesi ve çeşitli peygamber kabirleri ile güçlü bir tarihsel ve dini mirasa ev sahipliği yapmaktadır.

Bu çalışmanın kapsamı, yalnızca Ergani ve Eğil ilçelerinde bulunan belirli tarihî yapılarla sınırlandırılmıştır. Çalışmamızda 3 cami, 3 kilise, 8 türbe, 2 hamam, 4 kale ve 2 mağara olmak üzere toplam 22 tarihî yapı incelenmiştir. Bunların dışında kalan doğal ve kültürel miras kapsamındaki ören yerleri çalışma dışında bırakılmıştır.

Yürütülen saha çalışması, belirli bir zaman dilimiyle sınırlı olduğundan, elde edilen verilerin çeşitlilik ve süreklilik açısından kısıtlılıklar taşıdığı gözlemlenmiştir. Bu durum, özellikle mevsimsel değişimler, ziyaretçi yoğunluğundaki dalgalanmalar veya yapıların zaman içindeki fiziksel deformasyonları gibi dinamik faktörlerin tam olarak yansıtılamamasına yol açmaktadır. Araştırmanın bu eksikliğini gidermek amacıyla, konuyla ilgili kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve yerel halkla derinlemesine mülakatlar yapılarak destekleyici nitel veriler toplanmıştır.

Saha çalışmaları esnasında, incelenen yapıların mimari özellikleri, mevcut korunma durumları, sözlü kültürdeki yansımaları ve bölgenin sosyokültürel dokusuna olan etkileri sistematik bir şekilde analiz edilmiştir. Özellikle yerel toplulukların mekânsal pratikleri ve kolektif hafızadaki yerinin anlaşılmasına yönelik çıkarımlar, araştırmanın bütüncül bir perspektif kazanmasını sağlamıştır.

Bu yöntemsel çerçeve, çalışmanın hem nicel hem de nitel boyutlarını dengeli bir şekilde ele alarak, konunun akademik derinlik kazanmasına katkı sunmuştur.

Çalışmada izlenen yöntemler sayesinde Ergani ve Eğil ilçelerindeki tarihî eserler hem yerel hem de ulusal ölçekte kültürel süreklilik perspektifiyle değerlendirilmiş; sürdürülebilir koruma ve bölgesel kalkınma bağlamında öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle çalışma, sadece tarihî yapıların tespitiyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda geleceğe dönük planlama için veri temelli bir kaynak oluşturmaya amaçlamaktadır.

1.2. KONUNUN NİTELİĞİ VE ÖNEMİ

Ergani ve Eğil ilçeleri, Diyarbakır ilinin tarihî ve kültürel miras açısından en zengin bölgeleri arasında yer almaktadır. Bu iki ilçe, tarih öncesi dönemlerden başlayarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olup, kültür açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Ergani ilçesi, özellikle Neolitik döneme tarihlenen Hilar Mağaraları ve Çayönü gibi önemli arkeolojik alanlarıyla, insanlığın tarıma geçiş sürecine ve ilk yerleşik hayata dair çok değerli veriler sunmaktadır. Bu çerçevede, Ergani ve Eğil ilçelerindeki tarihî eserlerin bilimsel yaklaşımlarla incelenmesi, yalnızca bölgesel ölçekte değil, ulusal ve uluslararası düzeyde kültürel çeşitliliğin korunması, tanıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılması açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Bu araştırmada, Ergani ve Eğil ilçelerinin sahip olduğu tarihi eserlerin çeşitliliğine ve bu eserlerin farklı tarihsel dönemlere ait ayırt edici özelliklerine odaklanmaktadır. Ergani ilçesinde bulunan Çayönü Höyüğü, insanlığın ilk yerleşim merkezlerinden biri olarak kabul edilmekte; Hilar Mağaraları ise Neolitik dönemdeki yaşam biçiminin anlaşılabilmesi açısından önemli arkeolojik veriler sunmaktadır. Eğil ilçesi ise bünyesinde yer alan Asur dönemine ait kaya mezarları, antik kaleler ve peygamber kabirleri gibi önemli yapılarla tarih boyunca farklı medeniyetlere ve inançlara ev sahipliği yapmış bir merkez olarak öne çıkmaktadır.

Ergani ve Eğil ilçelerindeki tarihî yapılar, sadece bölgesel bir değer taşımakla kalmayıp, aynı zamanda insanlığın ortak kültürel mirasının da önemli bir parçasıdır. Bu eserlerin korunması, yalnızca fiziksel yapılarının muhafaza edilmesiyle sınırlı değildir; onların evrensel kültürel anlamlarının anlaşılması ve etkili bir şekilde tanıtılmasıyla mümkündür. Örneğin, Ergani'deki Çayönü Höyüğü ve Hilar Mağaraları, Neolitik dönem yaşam biçimlerine dair eşsiz bilgiler sunarken, Eğil'de yer alan Asur Kral Kaya Mezarları ve Peygamber kabirleri Mezopotamya uygarlıklarının inanç ve

kültürel yapısına ilişkin önemli bulgular sağlamaktadır. Bu bağlamda, bu eserlerin kapsamlı bir biçimde incelenmesi ve etkin olarak tanıtılması hem ulusal hem de uluslararası alanda büyük önem taşımaktadır.

1.3. METOT

Bu çalışma kapsamında, Ergani ve Eğil ilçelerindeki tarihi eserlerin ayrıntılı biçimde incelenmesi, mevcut durumlarının değerlendirilmesi ve sahip oldukları potansiyelin ortaya çıkarılması amacıyla nitel ve nicel araştırma yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Araştırmanın temel yöntemleri arasında literatür taraması, saha çalışmaları ve gözlemlerden oluşmaktadır. Bu incelememizde, Ergani ve Eğil ilçelerindeki tarihi yapıların ele alınması ve mevcut durumlarının ortaya konulması amacıyla, literatür taraması, saha çalışması ve yapı gözlemleri yöntemlerini kullandık. Literatür taraması aşamasında, konuyla ilgili yayınlanmış kitaplar, akademik makaleler, arşiv kaynakları ve lisansüstü tezler incelenmiştir. Saha çalışması ise, Ergani ilçe merkezi ve çevresindeki köyler başta olmak üzere, belirlenen tarihi yapıların yerinde gözlemlenmesi ve belgelenmesi şeklinde yürütülmüştür. Bu gözlemler sırasında yapıların mevcut fiziksel durumları, mimari özellikleri ve çevresel faktörlerle olan ilişkileri detaylı olarak incelenmiştir.

Araştırmanın ilk aşamasında Ergani ve Eğil ilçelerinin tarihî ve kültürel çeşitliliğine ilişkin mevcut literatür ayrıntılı olarak taranmıştır. Eğil ilçesine yönelik olarak ise peygamber kabirleri, Asur Kral Kaya Mezarları ve ilçedeki diğer tarihî yapılar hakkında yazılmış akademik çalışmalar ile yerel kaynaklardan elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir. Yapılan literatür taraması, çalışmanın teorik çerçevesini oluşturmanın yanı sıra sahada gerçekleştirilen araştırmalara yön vermiş, analiz sürecine temel oluşturacak nitelikli bir bilgi altyapısı sağlamıştır.

Araştırmanın ikinci aşamasında, Ergani ve Eğil ilçelerinde kapsamlı saha çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, Neolitik dönemden Osmanlı dönemine kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde inşa edilmiş toplam 22 farklı kültürel miras alanı yerinde incelenmiştir. İncelemeye alınan yapılar; höyük, kaya mezarları, dini yapılar, anıtsal mimari örnekleri ve kültürel alanları kapsamaktadır. Her bir yapı için mevcut fiziksel durum, koruma düzeyi, yapısal sağlamlık ve erişilebilirlik gibi ölçütler göz önünde bulundurularak detaylı saha notları tutulmuş; ayrıca görsel belgelerle desteklenen arşiv çalışmaları oluşturulmuştur. Elde edilen bu veriler, çalışmanın

sonraki aşamalarında yapılacak mekânsal analizler ve kültürel değerlendirme süreçlerine temel teşkil etmektedir.

1.4. LİTERATÜR TARAMASI

Ergani ve Eğil yörelerinin tarihsel, coğrafi ve kültürel mirasına ilişkin mevcut araştırmalar ve literatür taramaları, yalnızca bu iki ilçeyle sınırlı kalmayıp, Diyarbakır iline odaklanan daha geniş kapsamlı akademik çalışmaları da içerecek şekilde genişletilmiştir. Böylece, söz konusu ilçelerin tarihsel ve kültürel gelişimi, bölgesel bütünlük içerisinde değerlendirilmiştir.

Yapılan literatür taraması sonucunda ulaşılan tezler incelendiğinde, "Ergani ve Eğil Tarihi Eserler" başlığı altında doğrudan bir çalışmanın olmamasıyla birlikte, bölgenin tarihsel, kültürel ve mimari eserlerini farklı açılardan ele alan çalışmaların mevcut olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar, tezimizin genel bağlamını oluşturmak ve ele alınacak tarihi eserlerin içinde bulunduğu çevreyi anlamak açısından önem taşımaktadır.

İrfan Yıldız tarafından kaleme alınan *Eğil'in Kültürel Mirası* (2011), Diyarbakır'ın Eğil ilçesine ait tarihî ve kültürel varlıkların belgelenmesine yönelik önemli bir başvuru kaynağıdır. 154 sayfalık bu çalışma, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları serisinin yedinci kitabı olarak yayımlanmış olup, bölgenin dini yapıları başta olmak üzere kültürel mirasını ayrıntılı bir biçimde tanıtmayı amaçlamaktadır.

M. Lütfi Demir'in *Orta çağ'dan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler* (2007) başlıklı yüksek lisans tezi, Diyarbakır'a bağlı iki önemli yerleşim yeri olan Eğil ve Hani ilçelerindeki mimari mirası tarihsel bir süreklilik içerisinde ele alan bir çalışmadır. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan bu tez, Orta çağ'dan itibaren bölgedeki mimari gelişimi kronolojik sıralama ile incelemekte ve dini, sivil, askerî yapı türlerini sistematik olarak tasnif etmektedir.

A. Demirtaş'ın *İslam Fethine Kadar Diyarbakır* (2007) başlıklı yüksek lisans tezi, bölgenin İslam öncesi tarihî, kültürel ve siyasi yapısını ortaya koyarak Diyarbakır'ın kadim medeniyetler tarihindeki yerini incelemektedir. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan bu çalışma, özellikle Asur, Urartu,

Med, Pers, Roma ve Bizans dönemlerinde Diyarbakır bölgesindeki idari yapılanma, şehirleşme biçimleri ve mimari gelişmeler üzerine odaklanmaktadır.

Cumhuriyetin 100. yılına ithafen yayımlanan *Çayönü'nden Osmanlı'ya Ergani* (2023) başlıklı eser, bölgenin tarihsel sürekliliğini ve kültürel mirasını farklı dönemsel perspektiflerden ele alan derleme niteliğinde bir kaynaktır. Editörlüğünü Prof. Dr. Oktay Bozan ile birlikte Dr. Öğr. Üyeleri Abdusselam Ertekin, İsmail Baytak ve Davut Adlıg'ın üstlendiği bu çalışma, Ergani'nin tarih öncesinden Osmanlı dönemine kadar uzanan çok katmanlı yapısını bilimsel temelde incelemektedir. Eserde arkeolojik bulgular, yerleşim süreçleri, dini yapılar ve sosyo-kültürel dönüşümler gibi farklı temalar disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmakta; bu yönüyle bölgeye dair tarihsel arka planın bütüncül bir biçimde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

M. Sait Erpolat'ın *Dünden Bugüne Ergani'deki Ziyaret Yerleri ve Bu Ziyaret Yerleri İçin Kullanılan Terimler* başlıklı bildirisi (2004), bölgedeki halk inançları ve kutsal mekânların kültürel devamlılık içindeki rolünü irdeleyen özgün bir çalışmadır. Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi'nde sunulan bu bildiri, Ergani ilçesindeki türbe, yatır ve kutsal kabul edilen doğal unsurların hem tarihsel gelişimini hem de halk arasında nasıl adlandırıldığını terminolojik düzeyde analiz etmektedir.

A. Karakaş'ın *Kırsal Turizm ve Bölgesel Kalkınma: Diyarbakır Örneği* (2012) başlıklı makalesi, kırsal turizmin ekonomik kalkınmaya etkilerini Diyarbakır özelinde değerlendiren önemli bir çalışmadır. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanan bu makalede, kırsal bölgelerde turizm istihdam oluşturma, yerel gelirleri artırma ve bölgenin kültürel değerlerini ekonomik unsurlara dönüştürme potansiyeli tartışılmaktadır.

M. Özkan ve U. Yağcı'nın *Estetik ve Kültürel Bir İletişim Nesnesi Olarak Ergani Çayönü Mağara Kabartmaları ve Sembolik Motifler* (2021) başlıklı makalesi, bu araştırmada incelenen Erken Neolitik dönem görsel kültür unsurlarının değerlendirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Söz konusu çalışma, Çayönü yerleşiminde tespit edilen sembolik kabartmaların yalnızca sanatsal değil, aynı zamanda kültürel iletişim ve toplumsal aidiyet bağlamlarında da anlam taşıdığını ortaya koyarak, bu araştırmada yapılan yorumların tarihsel ve görsel bağlamda desteklenmesine olanak tanımaktadır. Bu yönüyle makale, saha çalışmasında belgelenen figüratif unsurların yorumlanmasında teorik bir zemin sunmuştur.

M. Öztürk ve İ. Yılmazçelik'in *Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi: Diyarbakir Seyahati* (1997) başlıklı çalışması, Osmanlı döneminde Diyarbakır ve çevresine dair birincil kaynak niteliği taşıyan önemli gözlemler sunmaktadır. Arifi Paşa'nın 19. yüzyıldaki resmi ziyareti sırasında kaleme aldığı bu seyahatname, bölgenin fiziki coğrafyası, mimarisi, sosyal yapısı ve gündelik yaşamı hakkında ayrıntılı betimlemeler içermektedir. Bu bağlamda eser, araştırmada incelenen Ergani ve Eğil ilçelerinin Osmanlı dönemi sosyo-kültürel dokusunun yorumlanmasına tarihsel zemin sunmakta ve alan çalışmasında karşılaşılan yapıların dönemsel bağlamda değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Aslıhan Karataş'ın *Hurufat Defterlerine Göre Ergani Kazası (1691-1834)* başlıklı yüksek lisans tezi, Ergani'nin Osmanlı dönemindeki sosyo-ekonomik ve idari yapısına ilişkin detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu tez, araştırmamızda incelenen tarihî yapıların hangi toplumsal ve ekonomik zemin üzerinde inşa edildiğini anlamaya yardımcı olmakta; özellikle yerleşim dokusu, nüfus hareketliliği ve yapıların işlevsel kullanımları açısından tarihsel bir bağlam sağlamaktadır. Benzer şekilde, Murat Deniz'in *51 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı* (2019) başlıklı çalışması, daha erken bir döneme ait kayıtlar aracılığıyla Ergani bölgesinin mülkiyet yapısı, vergi sistemi ve demografik özelliklerine ışık tutmaktadır. Bu tür arşiv belgelerine dayanan çalışmalar, tezimizde değerlendirilen yapıların tarihsel bağlamda yorumlanmasına ve dönemsel dinamiklerin anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır.

Mehmet Erdem'in *Diyarbakır İli Merkez, Ergani, Eğil İlçeleri Adak ve Ziyaret Yerleri* (2011) başlıklı yüksek lisans tezi, araştırmamız açısından doğrudan katkı sağlayan bir çalışmadır. Ergani ve Eğil ilçelerini birlikte ele alan bu tez, halkın kutsal kabul ettiği adak ve ziyaret yerlerini belgelemekte ve bu mekanların sosyal bellekteki konumunu ortaya koymaktadır. Çalışmada adı geçen ziyaret alanlarının önemli bir kısmı, cami, türbe, kilise, manastır veya doğal oluşum gibi tarihî ve kültürel miras niteliği taşıyan yapılar etrafında şekillenmiştir. Bu yönüyle tezimizde ele alınan yapıların sadece fiziksel ve tarihî özelliklerini değil, aynı zamanda günümüzdeki kültürel işlevlerini ve halk nezdindeki anlamlarını değerlendirebilmek açısından önemli bir başvuru kaynağıdır.

Mehmet Salih Erpolat'ın *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı* (1993) başlıklı yüksek lisans tezi, 16. yüzyıl Osmanlı döneminde Ergani'nin idari, sosyal ve ekonomik yapısını arşiv belgeleri üzerinden ayrıntılı şekilde incelemektedir. Bu çalışma, araştırmamızda değerlendirilen tarihî yapıların ait oldukları dönemsel bağlamı anlamak açısından önemli bir zemin oluşturmaktadır. Özellikle yapıların inşa süreci, kullanım amacı ve toplumsal işlevleri, o dönemin sosyo-ekonomik koşullarıyla doğrudan ilişkili olduğundan, bu tez söz konusu eserlerin tarihsel arka planını yorumlamamıza olanak tanımaktadır.

Halk Bilimi (Folklor) ve Türk Dili ve Edebiyatı alanlarında gerçekleştirilen çalışmalar ise, bölgenin somut olmayan kültürel mirası ve inanç sistemleri aracılığıyla dolaylı olarak tarihi dokuya işaret etmektedir.

Gözen Akca'nın 2009 tarihli "Diyarbakır İli Ergani İlçesi Halk Kültürü Araştırması" başlıklı yüksek lisans tezi de daha genel bir çerçevede Ergani'nin halk kültürü öğelerini derleyip analiz etmektedir. Bu iki çalışma, Ergani'nin kültürel yapısını ve halkın tarihle kurduğu ilişkiyi anlamak açısından önemli olup, tezimizin kültürel bağlamını zenginleştirebilir. Özellikle halk inançları ve kültürel pratiklerle ilişkilendirilen tarihi mekanlar, tezimizin kapsamına dahil edilebilecek potansiyel araştırma alanlarıdır.

Coğrafya disiplininin Esen Durmuş'un 2009 yılında tamamladığı "Ergani İlçesi'nin Coğrafyası" konulu doktora tezi, tarihi eserlerin içinde bulunduğu fiziki çevre hakkında temel bilgiler sunmaktadır. Bir bölgenin topografyası, iklimi, su kaynakları gibi coğrafi özellikleri, yerleşim yerlerinin kuruluşunu, yapı malzemelerinin seçimini ve tarihi eserlerin günümüze ulaşma durumunu doğrudan etkileyen faktörlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ERGANİ VE EĞİL'İN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ

2.1. COĞRAFİ DURUM

Ergani ve Eğil ilçeleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Diyarbakır iline bağlı olup Dicle Havzası içerisinde yer almaktadır. Sahip oldukları coğrafi konum sayesinde her iki ilçe de önemli doğal ve kültürel zenginliklere ev sahipliği yapmaktadır. Ergani ilçesi, Diyarbakır il merkezinin yaklaşık 57 kilometre kuzeybatısında yer alırken; Eğil ilçesi ise Diyarbakır'ın kuzeyinde, il merkezine yaklaşık 52 kilometre mesafede konumlanmıştır. Ergani ve Eğil Dicle Nehri ve bu nehrin şekillendirdiği vadilerin hâkim olduğu bir coğrafyaya sahiptir (Menteş, 1998: 10).

Ergani ilçesi, yaklaşık 1. 500 kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip olup deniz seviyesinden ortalama 955 metre yüksekliktedir (Rehber Ansiklopedisi, 1989: 41) İlçenin kuzeyini Maden Dağları, güneyini ise Dicle Nehri sınırlandırmaktadır. Ergani'nin genel topoğrafyası, dağlık ve engebeli alanlarla düz ovaların iç içe geçtiği bir yapıya sahiptir. İlçenin öne çıkan doğal unsurlarından biri, Dicle Nehri'nin oluşturduğu derin vadilerdir. Bu vadiler, bölgenin topoğrafik yapısını şekillendirmekte ve peyzaj açısından dikkat çekici bir görünüm sunmaktadır. Doğal çevrenin hemen yakınında yer alan Hilar Mağaraları ise, bölgenin tarih öncesi dönemlerine ait buluntular barındıran önemli bir arkeolojik ve kültürel miras alanıdır. Bu yakınlık, doğal ve kültürel unsurların iç içe geçtiği bir peyzaj karakteri oluşturarak, alanın koruma açısından taşıdığı değeri artırmaktadır.

Eğil ilçesi, yaklaşık 450 kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip olup, deniz seviyesinden ortalama 825 metre yükseklikte yer almaktadır. İlçenin coğrafi yapısı büyük ölçüde Dicle Barajı'nın oluşturduğu göl alanları ve çevresindeki derin vadilerle şekillenmiştir (Rehber Ansiklopedisi, 1989: 19). Dicle Nehri'nin iki kolunun birleştiği noktada konumlanan Eğil, bu özelliği sayesinde ilçeye önemli bir ekolojik ve estetik değer kazandırmaktadır. İlçenin kuzeyinde Dicle Nehri'nin oluşturduğu kanyonlar yer alırken, doğusunda Kocaköy, batısında ise Ergani ilçesi bulunmaktadır. Eğil'in arazi yapısı, özellikle Asur Kral Kaya Mezarları ve Eğil Kalesi gibi tarihi yapıların bulunduğu bölgelerde kendini gösteren zengin bir kültürel peyzaj sunmaktadır. Ayrıca

baraj gölünün oluşturduğu doğal güzellikler ile faaliyetleri ve doğa sporları açısından cazip bir merkez haline getirmiştir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 12; Karakaş, 2012: 7).

Her iki ilçenin iklim özellikleri, genel anlamda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tipik iklim koşullarını yansıtmaktadır. Ergani ve Eğil'de yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk ve yağışlı geçmektedir. Bununla birlikte, Eğil'de bulunan Dicle Barajı gölü ve Dicle Nehri'nin varlığı, bölgede mikroklimatik koşullar oluşturarak bitki örtüsünün gelişimini ve ekolojik çeşitliliği olumlu yönde etkilemektedir. Ergani ilçesinde ise daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetleri iklimsel ve coğrafi özelliklere bağlı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu durum, Ergani ve Eğil ilçelerinin ekonomik kalkınmasında tarımsal üretim ve hayvancılığın önemli bir yere sahip olmasına olanak tanımaktadır (Çeken, 2008: 20).

Ergani ve Eğil ilçelerinin coğrafi özellikleri, bölgedeki doğal, tarihi ve kültürel zenginlikleri şekillendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Özellikle Dicle Nehri ve nehrin oluşturduğu derin vadiler, her iki ilçenin hem doğal güzellikler açısından hem de kültürel ve tarihî mirasın oluşumu bakımından önemli merkezler haline gelmesini sağlamıştır. Ergani ilçesinde bulunan Hilar Mağaraları ve Makam Dağı gibi arkeolojik ve doğal alanlar ile Eğil ilçesinde yer alan Asur Kral Kaya Mezarları ve Dicle Baraj Gölü çevresindeki eşsiz doğal peyzaj, bölgenin sahip olduğu kültürel mirasın zenginliğini açıkça ortaya koymaktadır. Sahip olunan bu coğrafi özellikler, ekonomik kalkınmanın desteklenmesi ve kültürel mirasın korunarak gelecek nesillere aktarılması açısından kritik bir altyapı oluşturmaktadır.

2.2. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLER

Tarih öncesi dönemlerden itibaren sürekli yerleşim yeri olarak kullanılmış olan Ergani ve Eğil, bu süreklilik sayesinde arkeolojik değer taşımanın yanı sıra coğrafi açıdan da stratejik bir öneme sahiptir.

2.2.1. Neolitik Dönem /Kalkolitik Dönem

Hilar Mağaraları, Ergani ilçesinin tarih öncesi dönemlerine ait bir başka önemli yerleşim merkezi olarak öne çıkmaktadır. Bu mağaralarda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, Neolitik dönem başta olmak üzere Kalkolitik ve Tunç Çağı'na kadar uzanan çok katmanlı bir yerleşim sürecine işaret etmektedir (Özdoğan, 2007: 24).

Hilar Mağaraları'nda yürütülen kazılar sırasında ortaya çıkarılan taş duvarlarla çevrili yaşam alanları, mezarlar ve çeşitli kültürel buluntular, bölgenin tarih öncesi dönemlerdeki yaşam biçimini ve kültürel gelişimini aydınlatan önemli verilerdir. Özellikle bu alanda bulunan mezar yapıları ve mezarlarda tespit edilen gömü gelenekleri, dönemin dini inanışları, toplumsal yapısı ve sosyal pratikleri hakkında kritik ipuçları sunmaktadır. Bu bulgular, bölge halkının Neolitik dönemden başlayarak Kalkolitik ve Tunç Çağı'na kadar uzanan süreçteki kültürel kimliğinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır (Kuruyazıcı, 1997: 16).

Özellikle Ergani ilçesi sınırlarında bulunan Çayönü Höyüğü, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biri olarak kabul edilmekte ve Neolitik dönemdeki kültürel gelişim süreçlerine ilişkin bilgiler sunmaktadır. Çayönü'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgular, bölgedeki insanların yaklaşık MÖ 10. 000-8. 000 yılları arasında avcılık ve toplayıcılıktan tarımsal faaliyetlere geçişini ve hayvanların evcilleştirilme sürecini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Çayönü kazılarında ele geçirilen taş aletler, kemik iğneler ve diğer günlük yaşam objeleri, dönemin sosyal ve ekonomik yaşam biçimi hakkında değerli veriler sağlamaktadır. Bu bağlamda Çayönü Höyüğü, yalnızca bölgesel düzeyde değil, dünya arkeolojisi açısından da önemli bilgiler içeren eşsiz bir alan olarak değerlendirilmektedir (Özdoğan, 2007: 29).

Ergani'de yer alan Çayönü Höyüğü, yapılan arkeolojik araştırmalara göre MÖ 9.000–7.000 yılları arasına tarihlendirilmekte olup, Neolitik dönemin en erken yerleşim alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Yerleşkede ortaya çıkarılan buluntular, bu alanın erken tarım uygulamaları ve yerleşik yaşam biçiminin gelişimi açısından önemli veriler sunduğunu göstermektedir (Özkan ve Yağcı, 2021: 19). Çayönü, Anadolu'da bilinen ilk köy yerleşimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir ve bölgedeki Neolitik kültürel gelişimin sürekliliğini belgelemektedir. Ayrıca, yakın çevrede yer alan Nevalı Çori ve Hallan Çemi gibi diğer Neolitik merkezler de, Ergani ve çevresinin bu dönemde aktif bir yerleşim ağına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Çayönü yerleşmesinde yapılan arkeolojik kazılar, mimari biçimlerin zaman içinde değiştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle erken dönemlerde görülen yuvarlak planlı yapılar zamanla yerini daha düzenli, dikdörtgen ve kare planlı yapılar içeren yerleşim düzenine bırakmıştır. Bu değişim, sadece barınma biçimlerinin değil, aynı

zamanda günlük yaşamın örgütlenişinin de farklılaştığını göstermektedir. Yerleşim alanlarında ortak kullanıma açık olduğu düşünülen büyük yapılar ile daha küçük, özel mekânlar arasında ayrımın belirginleşmesi; aile yapısı, iş bölümü ve komşuluk ilişkileri gibi toplumsal unsurların dönüşümüne işaret etmektedir. Ayrıca, depolama alanları, üretim atölyeleri ya da tören alanı olarak kullanıldığı düşünülen yapıların varlığı, Neolitik dönemde topluluk içinde farklı işlevlere sahip mekânların ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir (Özkan ve Yağcı, 2021: 23).

Eğil ilçesinde tespit edilen tarih öncesi dönemlere ait yerleşim izleri, bölgenin yalnızca doğal kaynaklar açısından değil, aynı zamanda coğrafi konum ve barınma açısından da önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Dicle Nehri'nin varlığı ve çevresindeki verimli topraklar, tarih öncesi çağlarda insanların bölgeyi tercih etmelerini sağlayan temel unsurlar arasında yer almıştır. Bununla birlikte Eğil'de bulunan mağaralar ve kaya mezarları gibi yapılar, bu dönemde yaşayan toplulukların barınma, korunma ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayan önemli mekânlar olarak dikkat çekmektedir. Bu bulgular, Eğil ilçesinin tarih öncesi dönemde hem doğal kaynakları hem de stratejik konumuyla önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 19).

Ergani ve Eğil ilçeleri özelinde tespit edilen zengin tarih öncesi yerleşim izleri, bu coğrafyanın insanlık tarihindeki merkezi konumunu güçlü bir biçimde vurgulamaktadır. Özellikle Ergani'deki Çayönü Höyüğü ve Hilar Mağaraları gibi Neolitik Dönem'in yön verici merkezi durumunda sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümleri anlama noktasında anahtar bir rol oynarken; Eğil ilçesindeki kaya mezarları ve mağara yerleşimleri de bölgenin tarih öncesi dönemdeki sosyal yapısı, inanç sistemleri ve adaptasyon stratejilerine dair derinlemesine ipuçları sunmaktadır. Bu bulgular bütünü, Ergani ve Eğil havzasının, Geniş Mezopotamya ve Kuzey Mezopotamya ile Anadolu arasındaki dinamik kültürel etkileşim ağının kritik bir düğüm noktası olduğunu açıkça göstermektedir.

2.3. TARİHİ DÖNEM

2.3.1. Asur Dönemi

Ergani ve Eğil'in Asur İmparatorluğu'nun egemenliği altına girişi, bölgenin MÖ 9. ve 7. yüzyıllar arasındaki stratejik önemini ortaya koymaktadır. Asur krallarının seferleri ve bölgedeki yerleşimleri, özellikle Eğil'de belirgin izler bırakmıştır. Eğil'deki

kaya mezarları ve kabartmalar, bu döneme ait en önemli arkeolojik buluntular arasındadır. Bu kalıntılar, Asur kültürünün bölgedeki yerel yaşamla nasıl etkileşimde bulunduğunu ve bölgenin Asur İmparatorluğu'nun sınır yerleşimleri içindeki rolünü anlamamıza yardımcı olmaktadır (Gökçek, 2015: 17).

Eğil, Asur dönemine ait en belirgin izleri taşıyan yerleşimlerden biridir. Özellikle kaya mezarları ve kabartmalar, bu döneme ait önemli arkeolojik buluntular arasında yer almaktadır. Bu mezarlar, Asur soylularına veya yerel yöneticilere ait olabilir ve dönemin mimari özelliklerini, gömü geleneklerini ve dini inanışlarını yansıtmaktadır. Kabartmalar ise, Asur krallarının seferlerini, tanrılarını veya önemli olayları tasvir ediyor olabilir ve dönemin sanat anlayışı hakkında bilgi vermektedir. Bu kalıntılar, Asur kültürünün bölgedeki yerel yaşamla nasıl etkileşimde bulunduğunu ve bölgenin Asur İmparatorluğu'nun sınır yerleşimleri içindeki rolünü anlamamıza yardımcı olmaktadır. Eğil'in coğrafi konumu, Asur İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarını kontrol altında tutmak ve bölgedeki diğer güçlerle mücadele etmek için stratejik bir öneme sahiptir (Kirschbaum, 2004: 34).

Ergani ilçesi ve çevresinde yapılan arkeolojik gözlemler, Asur dönemine ait yerleşim izlerinin ve kalıntıların varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle Makam Dağı'nın eteklerinde ve Şölenk köyü yakınlarında tespit edilen bazı kaya kabartmaları ile oyma nişler, Asur sanat ve mimari anlayışına benzer özellikler göstermektedir (Gökçek, 2015: 21). Bu tür yapılar, Asur İmparatorluğu'nun dini ve yönetsel anlatım biçimlerinin izlerini taşımakta; özellikle kabartmalarda görülen figüratif betimlemeler ve geometrik düzenlemeler, dönemin sembolik diline işaret etmektedir. Ayrıca, Zülküf Dağı çevresindeki bazı kaya yerleşimleri ve doğal sığınak alanlarında bulunan işaretler, Asurluların bu coğrafyayı geçiş güzergâhı olarak kullandığını düşündürmektedir. Bu veriler, Ergani'nin Asur İmparatorluğu'nun Anadolu'ya yönelik seferlerinde askeri üs veya lojistik konaklama noktası olarak stratejik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu alanların coğrafi konumu da, Dicle Nehri havzasını Mezopotamya'ya bağlayan antik ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle, bu yorumu desteklemektedir.

Asur İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığı, sadece askeri ve siyasi bir egemenlik kurmakla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda, bölgenin kültürel ve ekonomik yaşamında da önemli değişimlere yol açmıştır. Asur kültürü, bölgedeki yerel

kültürlerle etkileşimde bulunmuş, yeni sanat anlayışları, mimari tarzları ve dini inanışlar ortaya çıkmıştır. Bölgedeki ticaret yolları, Asur İmparatorluğu'nun geniş ticaret ağına entegre olmuş, bölgenin ekonomik refahı artmıştır. Ancak, Asur egemenliği aynı zamanda bölgedeki yerel halklar için bir baskı ve sömürü dönemi de olmuştur.

2.3.2. Helenistik Dönem

Büyük İskender'in seferleri sonrasında bölge, Helenistik dönemin önemli güçlerinden biri olan Seleukos İmparatorluğu'nun kontrolüne girmiştir. Bu dönemde, bölgenin kültürel ve ekonomik yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Helenistik etkiler, özellikle yerleşim yerlerindeki mimari ve seramik buluntularında kendini göstermektedir (Rose, 2004: 25).

Helenistik dönemde, bölgedeki ticaret yollarının gelişimi ve kentleşme faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu dönemde kurulan veya yeniden yapılandırılan yerleşimler, Helenistik mimari ve şehir planlamasının izlerini taşımaktadır. Ancak bu döneme ait elde bulunan kesin bulgular nispeten sınırlıdır (Rose, 2004: 27).

Seleukos İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliği, Helenistik kültürün yayılmasına ve bölgedeki yerel kültürlerle etkileşimine zemin hazırlamıştır. Seleukos kralları, bölgede yeni yerleşimler kurmuş, mevcut yerleşimleri yeniden düzenlemiş ve Helenistik mimari ile şehir planlamasının izlerini taşıyan yapılar inşa etmişlerdir. Bu dönemde, bölgedeki ticaret yollarının güvenliği sağlanmış, ticaretin gelişmesi teşvik edilmiş ve bölgenin ekonomik refahını artırdığını göstermektedir (Rose, 2004: 27).

Helenistik Dönem'de bölgedeki yerel kültürler ile Helenistik kültür arasında çift yönlü bir etkileşim süreci yaşanmış ve bu durum literatürde "Helenistikleşme" (Hellenization) olarak adlandırılmıştır. Bu süreçte özellikle mimari, dil, din ve gündelik yaşam kültüründe Helenistik etkilerin izlerine rastlanmaktadır. Diyarbakır çevresindeki Zerzevan Kalesi'nde ortaya çıkarılan mimari unsurlar ve askeri yerleşim düzeni, Helenistik şehir planlamasının bölgeye nasıl taşındığını göstermektedir. Yine, Amida Höyüğü'nde ele geçirilen seramikler, figürlü bezemeler ve pişmiş toprak objeler, yerel üretim tekniklerinin Helenistik formlar ve süsleme anlayışıyla sentezlendiğini ortaya koymaktadır (Ögün, 2005: 142; Darga, 1993: 88).

Ergani ve Eğil'in Helenistik dönemi hakkında elde bulunan kesin bulgular nispeten sınırlıdır. Bölgedeki arkeolojik kazılar, bu döneme ait yerleşimlerin ve yapıların kalıntılarını ortaya çıkarmıştır, ancak bu bulgular, bölgenin Helenistik dönemdeki rolünü ve önemini tam olarak anlamak için yeterli değildir. Bu durum, bölgedeki arkeolojik araştırmaların yetersizliğinden veya bu döneme ait kalıntıların tahrip olmasından kaynaklanıyor olabilir.

2.3.3. Roma Dönemi

Roma İmparatorluğu, MÖ 1. yüzyılda bölgeyi kontrol altına alarak, Ergani ve Eğil'in de içinde bulunduğu bu coğrafyanın stratejik önemini daha da artırmıştır. Roma'nın bölgeye olan ilgisi, imparatorluğun genişleme politikaları ve doğu sınırlarını güvence altına alma çabalarıyla yakından ilişkilidir. Bu dönemde, bölgede önemli askeri ve ticari faaliyetler yürütülmüş, bu da bölgenin sosyo-ekonomik yapısında derin izler bırakmıştır (Atılğan, 1967: 20).

Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisi yalnızca askeri yapılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve sosyal yaşamda da köklü değişimlere yol açmıştır. Roma yönetimi, bölgeyi kendi ticaret yolları ağına entegre ederek tarım, madencilik ve zanaat üretimini canlandırmış; bölgedeki ticari faaliyetlerin genişlemesini sağlamıştır. Bu sürecin izleri, başta Zerzevan Kalesi olmak üzere, Diyarbakır ve çevresinde bulunan Roma dönemine ait kalıntılarla izlenebilmektedir. Zerzevan Kalesi'nde yer alan askeri yapılar, yer altı sığınağı, kilise, sarnıç ve su kanalları, Roma'nın bölgedeki askeri ve sivil örgütlenmesinin mimari yansımalarıdır. Ayrıca, Malabadi ve Eğil çevresinde ele geçirilen Roma dönemine ait taş döşemeli yollar ve mezar yapıları, bölgenin Roma ticaret ve ulaşım ağına dahil olduğunu göstermektedir (Üzülmez, 2005: 34; Kaya, 2012: 59).

2.3.4. Bizans Dönemi

Roma İmparatorluğu'nun bölünmesiyle birlikte bölge, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. Bu dönem, bölgenin siyasi, dini, sosyal ve kültürel yapısında önemli dönüşümlere sahne olmuştur. Hristiyanlığın yayılması, bölgedeki mimariyi, sanatı ve toplumsal yaşamı derinden etkilemiştir. Eğil, Bizans döneminde önemli bir dini merkez olarak öne çıkmıştır.

Bizans İmparatorluğu, bölgeyi kendi idari yapısı içinde örgütlemiş ve bölgedeki kontrolünü sağlamak için çeşitli önlemler almıştır. Bölge, Bizans İmparatorluğu'nun sınır güvenliği için stratejik bir öneme sahipti ve bu nedenle Bizans, bölgedeki askeri varlığını güçlendirmiştir. Bölgedeki yerleşimler, Bizans İmparatorluğu'nun idari ve askeri yapısının bir parçası olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bizans, bölgedeki kontrolünü sağlamak için kaleler, yollar ve diğer askeri yapılar inşa etmiştir (Atılğan, 1967: 25).

Bizans döneminde, Hristiyanlık bölgede yayılmaya başlamış ve bu durum, bölgedeki mimariyi ve sanatı derinden etkilemiştir. Bölgede kiliseler, manastırlar ve diğer dini yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar, Bizans mimarisinin ve sanatının bölgedeki önemli örneklerini oluşturmaktadır. Eğil, Bizans döneminde önemli bir dini merkez olarak öne çıkmış ve bölgedeki Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Eğil'deki dini yapılar, bölgenin Bizans dönemindeki dini önemini göstermektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisi, sadece dini yapılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgenin kültürel ve sosyal yaşamında da önemli değişimlere yol açmıştır. (Atılğan, 1967: 20)

Bölgedeki arkeolojik kazılar, Bizans dönemine ait çeşitli yerleşim yerleri, kiliseler, manastırlar ve diğer yapılarla ilgili önemli kalıntıları gün yüzüne çıkarmıştır. Eğil ilçesinde bulunan Kral Mezarları (kayaya oyulmuş mezar kompleksleri), hem Bizans hem de daha önceki dönemlerde bölgenin yönetici sınıfına ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Ayrıca Ergani çevresindeki Dicle Vadisi boyunca yer alan bazı kaya kiliseleri ve Körtik Tepe'de tespit edilen geç dönem mimari izleri, Bizans dönemine ait dini ve sivil mimarinin bölgeye nasıl yayıldığını ortaya koymaktadır. Yine, Zerzevan Kalesi içinde yer alan yer altı kilisesi ve sarnıç sistemi, Bizans'ın sınır güvenliğine verdiği önemin ve askeri-dini bütünleşmenin mimari yansımalarıdır (Atılğan, 1967: 41; Kaya, 2015: 72). Ergani ve Eğil, Bizans döneminde önemli yerleşimler olarak varlıklarını sürdürmüşler ve Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığının önemli bir parçası olmuşlardır (Atılğan, 1967: 41).

2.3.5. Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi

Ergani ve Eğil ilçeleri, Osmanlı İmparatorluğu döneminde önemli idari ve kültürel merkezler olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bölge, Osmanlı hâkimiyetine ilk

defa 1515 yılında Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sonrasında Diyarbakır ve çevresinin Safevilerden alınmasıyla birlikte katılmıştır. Bu tarihten itibaren Ergani ve Eğil, Diyarbakır Eyaleti bünyesinde sancak statüsünde yönetilmiş ve bölgenin idari yapılanması içerisinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Ergani ilçesi, Osmanlı döneminde özellikle maden yataklarıyla ekonomik açıdan büyük önem kazanmış; bölgede bulunan bakır ve gümüş madenleri, Osmanlı ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Eğil ise peygamber kabirleri, kaya mezarları ve diğer tarihî yapıları ile Osmanlı döneminde dini ve kültürel açıdan önemli bir ziyaret merkezi olarak öne çıkmıştır (Ünal, 1975: 20).

Osmanlı yönetimi altında Ergani, ekonomik faaliyetlerin ve ticari ilişkilerin yoğunlaştığı stratejik bir merkez haline gelmiştir. Özellikle Ergani Bakır Madeni, Osmanlı ordusunun silah üretimi ve diğer askeri ihtiyaçları için gerekli bakır ihtiyacını karşılayan önemli kaynaklardan biri olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum, Osmanlı döneminde Ergani'deki madencilik faaliyetlerinin hızla gelişmesine neden olmuştur. Ayrıca Ergani'nin stratejik konumu sayesinde Diyarbakır ve çevresindeki diğer şehirlerle kurulan ticari bağlantılar gelişmiş, ilçenin ekonomik değeri daha da artmıştır. Osmanlı arşiv kayıtlarında Ergani bölgesinden elde edilen gelirlerin düzenli olarak merkeze aktarıldığı ve bu gelirlerin devletin mali yapısına önemli ölçüde katkıda bulunduğu ifade edilmektedir (Demirtaş, 2007: 16).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise Ergani ve Eğil ilçeleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme politikalarından ve ekonomik gelişim stratejilerinden etkilenmiştir. Ergani ilçesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında maden işletmeciliği açısından önemini sürdürmüş, özellikle Ergani Bakır Madeni'nin işletilmesiyle bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde Ergani'ye yönelik eğitim ve sağlık alanındaki yatırımlar, ilçenin sosyal ve ekonomik yönden gelişimini olumlu şekilde desteklemiştir. Ayrıca, ilçedeki tarihî ve kültürel mirasın korunmasına yönelik girişimler de sürdürülmüş; Çayönü ve Hilar Mağaraları gibi önemli arkeolojik alanlarda kazı ve koruma çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Ünal, 1975: 34).

Eğil ilçesinde ise Cumhuriyet dönemindeki en önemli değişimlerden biri Dicle Barajı'nın inşası olmuştur. Özellikle Hz. Zülkifl ve Hz. Elyesa peygamberlerinin

kabirlerinin taşınarak yeniden düzenlenmesi, Cumhuriyet döneminde bölgedeki kültürel mirasa verilen önemin açık bir göstergesidir (Atılın, 1967: 20).

Ergani ve Eğil ilçelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte, sahip oldukları tarihî, kültürel ve ekonomik katmanlarla sürekli bir stratejik öneme sahip oldukları açıkça ortaya konulmuştur. Osmanlı idaresi altında Ergani'nin madencilik kaynaklarıyla, Eğil'in ise inanç merkezli kimliğiyle öne çıkması, dönemin bölgesel ekonomik ve sosyal dinamikleri içerisindeki belirleyici rollerini yansıtmaktadır. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise, her iki ilçe de ulusal kalkınma ve modernleşme politikaları ekseninde önemli dönüşümler geçirmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERGANİ VE EĞİL'DEKİ TARİHİ ESERLER

3.1. CAMİLER

3.1.1. Ergani Ulu Camii

Yapı, Ergani ilçe merkezinde, Saray Mahallesi'nin Çifte Pınar Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Caminin kesin inşa tarihi tespit edilememiştir. Caminin batı tarafında bulunan ve günümüzde kullanılmayan küçük kapısı üzerinde bir kitabe mevcuttur ve bu kitabeğe göre yapı 1946 yılında onarım geçirmiştir. Eski Ergani yerleşimi, günümüzde Makam Dağı olarak bilinen mevkide konumlanmaktaydı. Bugünkü Ergani ilçesinin bulunduğu alan ise Osmaniye olarak adlandırılmaktaydı ve Osmaniye'nin kuruluşu XIX. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına tekabül etmektedir. Bu bilgiler ışığında, caminin de XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir (Yıldız, 2014: 36).

Yapının batı cephesinde üç adet kitabe yer almaktadır. Giriş kapısının üzerinde bulunan kitabe, yapının onarımına ait bir kayıttır. Diğer iki kitabe ise devşirme malzemedir ve farklı bir yerden getirilerek buraya yerleştirilmiştir. Bu iki kitabeden biri, içeriğinde hadis bulunan bir kitabedir.

Birinci kitabe, harim mekânına geçişi sağlayan giriş kapısının üzerinde yer almaktadır. Bu kitabe, caminin 1946 yılında gerçekleştirilen onarımına ait bilgileri içermektedir. Celî sülûs hatla kabartma tekniğinde yazılmış olan kitabe, beş satırdan oluşmakta olup Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır (Yıldız, 2014: 38) **(Fotoğraf 1)**.

Kitabenin Metni

1. جامعن محك سيعنه باد اولانى
2. الهى قل نصيب آكا جنانى
3. اهل خيرك ايت قبول احساننى
4. مغفرت قل يا قم نار جاننى
5. سنه ١٩٤٦

Anlamı: Caminin yapımına gerçek sebep olanı yarabbi ona cenneti nasib et. İyilik ehlinin iyiliğini kabul et. Bağışla ateşte yakma sevgiliyi. Sene 1946.

İkinci kitabe, yapının batı cephesinin güney kısmında bulunmaktadır. Silindirik formlu iki sütunce üzerine oturan bir kaş kemer içerisinde bulunmaktadır. Devşirme bir malzeme olduğu anlaşılan kitabe, mermer üzerine Arapça dilinde ve celî sülûs hatla işlenmiştir. Eksik bir durumda olan kitabe, bir hükümdarın sıfatlarını ihtiva etmektedir (Yıldız, 2014: 49) **(Fotoğraf 2)**.

Kuzey-güney yönünde eğimli bir arazi üzerinde konumlanan cami, aynı doğrultuda dikdörtgen bir plana sahiptir. Mevcut plan şeması incelendiğinde, çok ayaklı ulu cami plan tipolojisini yansıttığı görülmektedir. Ancak, geçirdiği onarımlar neticesinde özgün planında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Günümüzdeki haliyle cami, mihraba dik uzanan iki sahınlı bir plan şeması sergilemektedir. Caminin biri kuzeyde, diğeri kuzeybatıda olmak üzere iki adet giriş kapısı bulunmaktadır. İhtiyaç doğrultusunda caminin doğu tarafına ek bir mekân ilave edilmiştir. **(Fotoğraf 3)**.

Yapının kuzey cephesinin merkezinde giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapının üzerinde ve her iki yanında olmak üzere, düz lentolu üç adet pencere bulunmaktadır. Caminin doğu cephesi, önüne inşa edilen bir yapı sebebiyle kısmen kapanmıştır.

Mevcut doğu cephesi, yapının özđün kısmı olmayıp, sonradan eklenen bir mekânın doğu duvarını oluşturmaktadır. Bu cephe üzerinde düz lentolu üç pencere yer almaktadır. Ek mekânın iç kısmında kalan yapının asıl doğu cephesinde de üç adet pencere bulunmaktaydı. Bu pencerelerden ikisi günümüzde ek mekâna geçişı sağlayan kapılara dönüştürülmüştür **(Fotoğraf 4)**.

Ana caddeye yönelik güney cephesi, yapının en özenli ve en çok süslemeye sahip yüzeyidir. Bu cephede alt kısımda, beşı özđün harim mekanına, ikisi ise sonradan eklenen mekâna açılan yuvarlak kemerli yedi pencere bulunmaktadır. Üst kısımda ise beyzi (oval) formlu bir pencereye yer verilmiştir. Cephe, yatay bir silme ile iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Pencerelerin çevresinde rüstik tarzda bir taş işçiliği göze çarpmaktadır. Kemerleri çevreleyen taşların uç kısımları sivri formda olup, diğer taşlar dörtgen biçimlidir ve tamamı düzgün kesme taştan imal edilmiştir. Üstteki oval pencere, iki küçük sütunceye oturan bir kaval silme ile çevrenmiştir. Pencerenin kenarlarında üçgen motiflerinden oluşan dairesel bir süsleme kuşağı mevcuttur. Güney cephede, mihrap aksına denk gelen kısımda ise iki renkli taş uygulamasıyla oluşturulmuş birer plasterin ortasında, silindirik formlu iki sütun üzerine oturan bir kaş kemer içinde, yine iki renkli taştan yapılmış 16 kollu bir yıldız ve hilal motifi dikkat çekmektedir. Yıldızın merkezinde ise bir gülbezek yer almaktadır. Kaş kemerin kilit taşı üzerinde ise cepheden dışa doğru çıkıntı yapan bir yelpaze motifi bulunmaktadır (Yıldız, 2014: 53). **(Fotoğraf 5)**.

Yapının batı cephesi, kapı ve pencere açıklıklarıyla hareketlilik kazanmıştır. Bu kapı, dıştan dikdörtgen bir çerçeveye kuşatılmıştır. Kapının üzerinde ise onarım kitabesi yer almaktadır. Kapının güney tarafında, alt kısımda düz lentolu dikdörtgen şeklinde beş adet pencere, üst kısımda ise yine düz lentolu dikdörtgen formlu daha küçük boyutlu bir pencere bulunmaktadır. Pencerelerin güneyinde ise iki adet kitabe konumlanmıştır. Bu kitabelerden biri, silindirik formlu iki sütun üzerine oturan bir kaş kemer içine alınmıştır.

İç mekânın tavanı ahşap kirişlerle desteklenen düz bir yüzeye sahipken, dışarıdan bakıldığında kırma bir çatı ile örtülüdür. Harimin kuzeyinde ise üç ahşap sütun üzerinde yükselen bir kadınlar mahfili yer almaktadır (Yıldız, 2014: 69).

Harimin kible duvarının merkezinde yer alan mihrap nişı, yarım daire şeklinde bir plana ve yuvarlak bir kemere sahiptir. Niş ve nişin içbükey yüzeyi (kavsara),

belirgin ve kalın bir kaval silmeyle çevrelenmiştir. Kavsara yüzeyinde, farklı renklerdeki taşlardan oluşturulmuş 16 kollu stilize bir çiçek motifi göze çarpar. Mihrap nişinin iki yanı, ortasında bir boğum bulunan başlıklı birer kaval silmeyle sınırlandırılmıştır. Bu kaval silmelerin hemen yanında ise, püskül görünümünde ancak yarıda kesilmiş birer kaval silme daha bulunmaktadır.

Yan kısımları dilimli kemerli bir kartuş ile sınırlandırılmıştır. İki kartuşun arasında kalan alanda ise palmet ve rumi motiflerinden oluşan bir bezeme yer almaktadır.

3.1.2. Eğil Ulu (Tacıyan) Camii

Eğil Ulu (Tacıyan) Camisi, Diyarbakır ilinin Eğil ilçesinde Eğil kalesi bölgesinde yer almaktadır.

Eğil Ulu (Tacıyan) Camisi, 1040 yılında Eğil Beylerinden Pir Bedir tarafından Eğil Beyliği kurulduktan sonra yaptırılmıştır. Caminin yapım kitabesi bulunmamaktadır. Yerel halk tarafından "Eğil Ulu Camii" olarak da bilinmektedir (Altun, 1978: 34).

Eğil Ulu Cami plan şeması bakımından Nisanoğulları dönemi eseri olan Diyarbakır Hz. Ömer Camii ile benzerlik göstermektedir. Yapıya ait eski Fotoğraflarda cami üzerinde bulunan kitabenin yazı stili, Eğil Nebi Harun Türbesindeki Nisanoğlu dönemi kitabesindeki yazı stili ile benzerdir. Bu bilgilerden hareketle Eğil Ulu Camii'nin Rahmi Hüseyin Ünal ve Şevket Beysanoğlu'nun belirttiği gibi Nisanoğulları Dönemi'nde XII. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olduğu söylenebilir (Ünal, 1975: 48, Beysanoğlu, 1996: 48). **(Fotoğraf 6)**

Şehir surlarına yaslanmış dikdörtgen planlı olup doğu-batı yönünde uzanmakta olup 8x30 m boyutlarındadır. Üst örtüsü eski fotolardan anlaşıldığı kadarıyla tonoz ve kubbelidir. Ancak üst örtüsü günümüze ulaşmamıştır.

Günümüzde yalnızca kuzey ve güney duvarları ayakta kalan yapının köşelerinde, pencere kenarlarında, mihrap duvarında, kemerlerde ve kubbe kasnağı çevresinde kesme taş kullanıldığı görülmektedir. Eski Fotoğraflarına bakıldığında ise tromplar ve kubbede tuğla, diğer kısımlarda ise kırma taş malzemesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapının kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde kuzeye doğru uzanan

kalıntıların ise avluyu çevreleyen duvar kalıntıları olduğu düşünülmektedir. **(Fotoğraf 7)**

Tacıyan Camii'nin kuzey cephesi günümüzde kısmen ayaktaadır. Yağmur sularının taşıdığı toprak ve yıkılan duvarların molozları nedeniyle pencere seviyesine kadar toprakla dolmuş olan bu cephe, aynı zamanda yapının giriş cephesidir.

Kuzey cephenin ortasında bir giriş açıklığı yer almaktadır. Bu açıklığın iki yanında iki küçük mihrap nişi ve bu nişlerin yanlarında da birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Dışarıdan ve içeriden oldukça zarar görmüş olmasına rağmen, kapının aslında geniş ve yüksek bir açıklık olduğu günümüzde dahi kolayca fark edilebilmektedir. Giriş kapısının her iki tarafındaki sütunçeler, içbükey kavisli başlıklarıyla kapıya özgün bir estetik katmaktadır (Ünal, 1975: 49, Beysanoğlu, 1996: 50).

Dışa doğru dikdörtgen bir çıkıntıya sahip olan mihrap, üst kısımda taş bir hatilla son bulurken, alt kısımda sur duvarı hizasına kadar inmektedir. Mihrabın üst bölümünde, dışarıdan düz atkılı, içeriden ise sivri kemerli dikdörtgen şeklinde küçük bir pencere açıklığı yer almaktadır. Mihrap çıkıntısının batısında ve doğusunda ikişer adet olmak üzere toplam dört pencere açıklığı ve bunların arasına yerleştirilmiş birer adet mazgal pencere bulunmaktadır. Doğu tarafındaki pencereler mimari özelliklerini tanınamayacak kadar tahrip olmuş olsa da, batı tarafındaki diğer iki pencere hala sağlam durumdadır. Dıştan düz atkılı kare biçimindeki bu pencereler, iç kısımda sivri taş kemerlere sahiptir. Kemerleri ve söveleri düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan bu açıklıklar, kubbeli orta bölümün sağ ve solundaki kubbeli alanları aydınlatmaktaydı. Bu pencerelerin yüksekliğinin tonoz başlangıcına kadar uzandığı düşünüldüğünde, buradan gelen ışığın iç mekânda oldukça aydınlık ve ferah bir atmosfer oluşturduğu söylenebilir.

Tacıyan Camii'nin harım kısmına, kuzey cephesinin ortasında bulunan giriş kapısından geçilmektedir. Dikdörtgen bir plana sahip olan bu bölüm, tek bir sahnı ihtiva etmektedir. Eski Fotoğraflarından, tam daire şeklinde olmayan bir mihrap önü kubbesine sahip olduğu anlaşılan bu bölümün kubbesi günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, köşelerden mukarnas dolgulu ve basit tuğla kemerli bir tromp sistemine oturan kubbe, diğer kısımlarda ise dört tarafını çevreleyen takviye kemerlerine dayanmaktaydı ve bu geçiş elemanları ile kemerler hala mevcudiyetini

sürdürmektedir. Kubbeyi taşıyan bu dört kemerden kible yönündekinin alt kısmında sivri kemerli, yarım daire formunda bir mihrap nişi; üst kısmında ise dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmaktadır (Ünal, 1975: 53, Beysanoğlu, 1996: 61). **(Fotoğraf 8)**

Tacıyan Camii'nin mihrabı, kible duvarının tam ortasında ve giriş ekseninde bulunmaktadır. Yarım daire formundaki mihrap nişi, kesme taşlardan örülmüş sivri bir kemerle kuşatılmış olup, çeyrek küre şeklinde bir kavsaraya sahiptir (Ünal, 1975: 63, Beysanoğlu, 1996: 70). **(Fotoğraf 9)**

İç mekânı tamamen moloz taş ve toprakla dolmuş olan yapının harim kısmı, yer yer kesme taş, yer yer ise kırma taş malzeme kullanılarak örülmüştür. Taç kapı, pencere söveleri, takviye kemerleri ve güney duvarının kubbeli mekân içinde kalan bölümü kesme taştandır. Ek olarak, kubbe ve tonozların başladığı seviyeye birer sıra kesme taş yerleştirilmiştir. Duvarların geri kalan tüm kısımları ise kırma taştan inşa edilmiştir.

3.1.3. Şerbetin Camii

Şerbetin Camii Diyarbakır'ın Eğil ilçesine bağlı Kalkan Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Şerbetin Camii üzerinde yapının inşa tarihini kesin olarak ortaya koyacak herhangi bir kitabe ya da epigrafik veri barındırmamaktadır. Bu nedenle yapının ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Yapı hakkında bilinen en eski yazılı kayıt, 17. yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı eserinde yer almaktadır. Evliya Çelebi, bu bölgede yaptığı gezi sırasında Şerbetin Köyü'nden bahsederken burada bir cami bulunduğunu, köyün düzgün taş evlerle kurulu, camisi, çeşmesi ve bağlarıyla müreffeh bir yerleşim olduğunu ifade etmektedir (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Cilt 4). Bu kayıt, caminin en geç 17. yüzyılda mevcut olduğunu belgelemektedir.

Şerbetin Camii'nin kesin inşa tarihi bilinmiyor çünkü üzerinde herhangi bir yazılı belge (kitabe) bulunmamaktadır. Ancak, caminin mimari özellikleri kare planlı olması, düzgün kesme taş kullanımı, beşik tonoz örtü sistemi ve sade yapısı incelendiğinde, büyük olasılıkla 16. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı düşünülmektedir. Bu mimari üslup, bölgedeki diğer kırsal Osmanlı dönemi camileriyle

benzerlik göstermektedir ve bu da yapının tahmini tarihini desteklemektedir. (Kaya, 2009: 112).

1935 yılında bölgede çeşitli arkeolojik ve tarihi incelemelerde bulunan Konyar'ın raporları, caminin o dönemdeki fiziki durumu hakkında çarpıcı bilgiler içermektedir. Konyar, yapıyı harap olmuş bir enkaz yığını olarak tanımlamakta ve minaresinin ise yalnızca bir duvar kalıntısından ibaret olduğunu belirtmektedir. Bu betimleme, 20. yüzyılın ilk yarısında yapının önemli ölçüde tahrip olduğunu ve işlevselliğini yitirdiğini göstermektedir (Konyar, 1936: 60). **(Fotoğraf 10)**

Günümüzde Şerbetin Köyü'nde enine dikdörtgen plan şemasıyla hizmet vermekte olan mevcut yapının, Evliya Çelebi'nin bahsettiği ve Konyar'ın harap bir şekilde tanımladığı yapı olup olmadığı kesinlik arz etmemektedir. Ancak, yapının mimari özellikleri üzerine yapılan araştırmalar ve Eğilli yerel tarihçi Ekrem Karakoç'tan elde edilen bilgiler, bu iki yapının aynı yapı olma olasılığını güçlendirmektedir. Karakoç'un aktarımına göre, yapı 1945-1947 yılları arasında köy sakinleri tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda toprak altından çıkarılmıştır. 1950'li yıllarda ise yapının üst örtüsü düz bir dam ile kapatılarak geçici bir restorasyon yapılmıştır. Uzun bir süre bu haliyle yerel halka hizmet veren yapı, nihayetinde 1965 yılında köylülerin ortak çabasıyla bir onarım geçirerek günümüzdeki halini almıştır. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki siyasi ve ekonomik etkisinin zirvede olduğu bir zaman dilimini temsil etmekte olup, yerel mimaride de belirgin bir Osmanlı etkisi gözlemlenmektedir. Şerbetin Camii'nin olası inşa dönemi, köydeki diğer yapıların tarihsel bağlamıyla birlikte değerlendirildiğinde, yerel yerleşim tarihine ve Osmanlı dönemi dini mimarisine dair önemli bir perspektif sunmaktadır. Ancak, kesin bir tarihlendirme için gelecekteki arkeolojik veya arşivsel araştırmalardan elde edilebilecek yeni veriler kritik önem taşımaktadır (Konyar, 1936: 60). **(Fotoğraf 11)**

Şerbetin Camii, Şerbetin Köyü sınırları içerisinde, köyün kuzeybatı yönünde konumlanmış önemli tarihî yapılardan biridir. Enine dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan yapı, yaklaşık olarak 8.3x17,5 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Günümüzde üzeri düz bir beton örtü ile kapatılmış olan caminin, orijinal inşa sürecinde nasıl üst örtüye sahip olduğu mevcut verilerle tespit edilememektedir.

Tamamen kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilen yapı, zaman içerisinde çeşitli nedenlerle harap olmuş ve bunun sonucunda kırma taş malzeme de kullanılarak yeniden inşa edilmiştir. Bu yeniden inşa sürecinde de üst örtü olarak düz beton bir dam tercih edilmiştir. Yapının beden duvarları, dış cephelerden tek sıra briket malzeme ile takviye edilmiş olup, güney cephesine üç bölümlü bir son cemaat yeri ilave edilmiştir (Konyar, 1936: 71). **(Fotoğraf 12)**

Camiye giriş, kuzeydoğu ve kuzeybatı cephelerinde konumlanan iki açıklık ile sağlanmaktadır. İç mekân tasarımında belirgin bir sadelik göze çarpmaktadır. Enine dikdörtgen planlı iç hacim, Güney ve kuzey duvarlarında simetrik olarak yerleştirilmiş her bir duvarda ikişer adet olmak üzere dört pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır.

Caminin kuzey yönünde, giriş cephesinde, sonradan eklendiği belli olan bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Mimari açıdan özgün bir değer taşımayan bu ek yapı, kible duvarı işlevini gören kuzey cephesinde konumlanan merkezi mihrabiyesi, mihrabiye'nin her iki yanında yer alan pencere açıklıkları ve cephenin köşelerindeki kapıları ile yapının nispeten daha hareketli bir bölümünü teşkil etmektedir (Konyar, 1936: 83).

Yarım yuvarlak formdaki mihrabiye nişi, özgün mimari bir karakter sergilememektedir. Üst kısmı basık bir kemerle sonlanan niş, ayrıca sivri kemerli ve derinliği sınırlı ikinci bir nişin içerisine alınmıştır. Mihrap nişinin sağ ve solunda yer alan dikdörtgen formlu pencere açıklıkları, demir şebekelerle güvenli hale getirilmiştir. Dış cephede düz atkı şeklinde tasarlanan bu pencereler, iç mekânda yuvarlak kemerli duvar nişleri içerisine yerleştirilmiştir. Zamanla yıpranma belirtileri gösteren bu niş kemerleri, ahşap hatıllarla desteklenerek korunmaya çalışılmıştır. **(Fotoğraf 13)**

Kuzey cephesinin doğu ve batı uçlarında konumlanan kapı açıklıkları, iç mekânda basık kemerli duvar nişleri içerisine alınmıştır. Bu kapılardan doğuda yer alanı orijinal formunu muhafaza ederken, batıdaki kapı alt ve üst kısımlarından müdahale görerek harim mekanının yükseltilmiş olan zemin seviyesine uyum sağlayacak şekilde değiştirilmiştir (Konyar, 1936: 87). Bu müdahale sonucunda kot farkı oluşan doğu kapısı günümüzde aktif olarak kullanılmamaktadır

Caminin doğu cephesi, herhangi bir mimari öğe veya açıklığa yer verilmeksizin düz bir duvar şeklinde inşa edilmiştir. Yapının diğer cephelerinde uygulanan malzeme tekrarı gözetilerek, bu bölümün beden duvarları da tek sıra briket ile kaplanmıştır.

Benzer bir sadelikle tasarlanan güney cephesinin tek dikkat çekici unsuru, batı kısmına yakın bir noktada konumlandırılmış olan pencere açıklığıdır. Dikdörtgen formdaki bu pencere açıklığı, demir şebekelerle güvenli hale getirilmiştir. Diğer cephelerde olduğu gibi briket malzeme ile kaplı olan güney cephesinin alt kısmında, iki sıra halinde düzenlenmiş taş duvar dikkati çekmektedir. Temel seviyesindeki bu taş örgüsü, yapının muhtemelen ilk inşa döneminden günümüze ulaşan özgün yapısal unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Enine dikdörtgen bir plan şemasına sahip olan cami, iç kısımda doğu-batı aksında uzanan tek bir sahn (nef) şeklinde düzenlenmiştir. İç mekânın genelinde belirgin bir sadelik hâkim olup, üzeri düz bir beton örtü ile kapatılmıştır

Kible duvarının tam ortasında bir mihrap ve iki yanında birer niş bulunmaktadır. Bunlar daha sonra eklenmiş mimari elemanlardır. Nişlerin iki yanında birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Düz atkı şeklinde tasarlanan pencereler iç tarafta basık kemerli nişler içinde yer almaktadır. Doğu taraftaki pencere açıklığı, dış cepheden kapatılarak işlevsizleştirilmiştir.

Yapısal olarak incelendiğinde orijinalliğini korumamış olan mihrap nişi beşgen planlı üst çeyrek küre kavsaralıdır üzerinde herhangi bir süsleme mevcut değildir.

3.2. KİLİSELER

3.2.1. Meryem Ana Kilisesi

Ergani Meryem Ana Kilisesi, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde, Zülküfil Dağı'nın zirvesinin doğusunda, Dicle'ye bakan büyük bir kayanın üzerinde bulunmaktadır.

Zülküf Dağı'nın zirvesinin doğu yamacında, Dicle Nehri'ne nazır heybetli bir kaya üzerinde bulunan Meryem Ana Kilisesi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kaynaklara göre yapının Hristiyan tarihinin 1. Yüzyılında yapıldığı ileri sürülmektedir. Bu da yapının Bizans'ın erken dönem yapısı olduğunu göstermektedir. Ayrıca kaynaklarda yapının 803, 1213, 1235, 1786 tarihlerinde farklı çalışmalar ve bazı süsleme elemanları yapıldığı geçmektedir. Kilise erken Bizans

dönemine tarihlendirilmesine rağmen, Manastır olarak 1613 tarihinde genişletildiği kaynaklarda geçmektedir (Atay, 2022, 100-101-103).

Ermeni Rahip Ğugas İnciciyan'ın aktardığı bilgilere göre, Ergani tarafından bakıldığında bulutların arasında bir kartal yuvasını andıran etkileyici bir görünüme sahiptir. Kilisenin Meryem Ana'ya ithaf edilmiş olmasından dolayı, Zülküf Dağı yöre halkı tarafından Meryem Ana Dağı (Çiyayé Meryemané) olarak da anılmaktadır (Akyüz, 2000: 18).

Zirvede yer alan bu kilise, bir zamanlar Ergani'de faaliyet gösteren geniş kapsamlı bir manastır kompleksinin merkezî ibadet yapısını oluşturmaktaydı. Plan itibarıyla üç nefli bazilikal düzende inşa edilen kilise, doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olup, doğu yönünde yarım daire biçimli bir apsis ile sonlanmaktadır. Yapının ana girişi batı cephesinde yer almakta; girişten itibaren orta nefin iki yanında yer alan daha dar yan neflerle birlikte, basit ama işlevsel bir mekânsal organizasyon sergilemektedir. Duvarlarda taş örgü tekniği hâkimdir ve özellikle apsis bölümünde daha düzgün kesme taş kullanımı dikkat çeker. Kilise yapısı, muhtemelen kuzeydoğusunda yer alan bir vaftizhane (baptisterium), güneydoğuda ise küçük bir şapel ile desteklenmiş olup, bu unsurlar günümüze yalnızca temel izleriyle ulaşabilmiştir. **(Fotoğraf 14)**

Kilisenin Dicle Nehri'ne (Piran) bakan tarafında, merdivenlerle inilen derin ve büyük su mahzenleri bulunmaktadır. Büyük bir odayı andıran bu mahzen, kemerlerle iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Bu bölümün sonunda ise, aynı büyüklükte fakat kemersiz bir kar deposu yer almaktadır; bu depo da sıvalı ve oldukça iyi yapılmış bir odaya benzemektedir. Tüm bunların yanı sıra, kilise harabelerinin ortasında, derin ve kavisli, bağımsız bir sarnıç daha bulunmaktadır (Akyüz, 2000: 23).

Her ne kadar günümüzde var olmasa da kaynaklarda bu manastırın çeşitli birimleri ve süsleme özellikleri hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir. Günümüzde varlığını sürdürmeyen bu manastır, geçmişte etkileyici bir yapıya sahipti. Ergani'deki büyük bir manastırın parçası olan zirvedeki kilise, ibadethane ve eğitim alanlarının yanı sıra misafirhane, yemekhane, fırın ve ahırlar gibi bölümleriyle kapsamlı bir komplekti. Mimari ve malzeme kullanımı açısından bir şaheser olarak nitelendirilen bu yapının duvarları, rivayetlere göre mükemmel çinilerle kaplıydı ve 1960'lı yıllarda bile bu çinilere ait kalıntılar bulunuyordu. Kilisenin Piran'a

(Dicle'ye) bakan tarafında, merdivenle inilen, kemerlerle ikiye ayrılmış büyük ve derin su mahzenleri yer alıyordu. Bu mahzenin devamında, kemersiz ancak mükemmel sıvalı bir kar deposu bulunmaktaydı. Ayrıca, kilise harabelerinin ortasında derin ve bağımsız bir sarnıç daha vardı. Manastırın kutsal ekmeğin sunulduğu bölümünde, ziyaret konusu olan eski bir Meryem Ana resmi mevcuttu. Bu resim, 17. yüzyılda Johannes adlı bir rahibin Lehistan'daki (Polonya) takdis edilmesini tasvir etmektedir ve Arğınili biri tarafından buraya getirilmiştir. Bu resim, Arğını maden köyünden gelen Rum ziyaretçiler tarafından hala ziyaret edilmekte ve adaklar adanmaktadır (Üzülmez 2005).

3.2.2. Şahveliyan Kilisesi

Kilise, Diyarbakır ilinin Eğil ilçesine bağlı Dicle Nehri'ne açılan bir boğazda, Mahmişark olarak isimlendirilen bölgededir.

Yapıtın üzerinde belli bir yazıt bulunmamaktadır. Bölgedeki inşa faaliyetleri, yapıtın inşa tekniği, planı faydalanılan malzeme dikkate alındığında, kilisenin XIV. – XVI. asırlarda yapıldığı düşünülmektedir. Günümüzde harabe olan yapının üst örtüsü ve batı kısmı kısmen yıkılmıştır (Gündüz ve Cengiz, 2011: 7).

Yapı, dıştan 7,23 x 15,73 metre ölçülerindedir ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir planı vardır. Kilise, dikdörtgen planlı ana mekân bölümü ve oval formdaki apsis bölümünden ibarettir. Yapının üst örtüsü beşik tonozludur. Beşik tonozlu üst örtü dıştan düz bir dam ile kapatılmıştır. Apsis bölümünün duvarları, ön taraftan dış kısma doğru taşarak genişler. Yapının inşasında dökme taş malzeme öngörülmüştür. Batı cephesinde bir giriş kapısı, güney tarafında iki delikli pencere, doğu tarafında ise bir delikli pencere bulunmaktadır (Yıldız, 2012: 93). **(Fotoğraf 15)**

Yapının iç mekânına batı cephede açılan ve günümüzde kısmen yıkılan dikdörtgen şeklindeki kapıdan girilmektedir. Ana mekân 4,70 x 8,66 m ölçülerinde doğu – batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Apsis bölümü yarım daire planlı olup yarım kubbe ile kaplıdır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen şeklinde birer niş bulunmaktadır. Gösterişsiz olan yapının iç bölümü üç pencereyle aydınlatılmıştır (Yıldız, 2012: 93). **(Fotoğraf 16).**

Kilisenin etrafında bir manastır bulunmaktadır. Bu manastırda, Hıristiyanlık inancına yönelik eğitimler verilmiş ve dini metinler üzerinde birçok çalışma

yapılmıştır. Kilise ve manastır, bölgedeki Hristiyanların bir araya geldiği, dini ve sosyal faaliyetlerin düzenlendiği bir merkez olarak tercih edilmiştir (Yıldız, 2012: 93). **(Fotoğraf 17).**

Şahveliyan Kilisesi, erken Hristiyanlık dönemine tarihlenen önemli bir tarihî ve kültürel miras yapısı olarak değerlendirilmektedir. Kilisenin mimari bütünlüğü kadar, süsleme programı da dikkat çekicidir. Apsis kubbesi ve apsis duvarında izleri hâlâ görülebilen figüratif freskler, ikonografik açıdan kutsal figürleri betimlemekte olup, kırmızı, toprak tonları ve sarı renklerin hâkim olduğu bir paletle uygulanmıştır. Zamanla büyük oranda tahrip olmuş olsalar da fresklerin bazı bölümlerinde haleli figür başları ve geometrik bordür süslemeleri seçilebilmektedir.

Taş işçiliği açısından, özellikle batı cephedeki giriş kapısı ve apsis duvarı dikkat çekmektedir. Giriş kapısında yer alan kabartma haç motifleri, kemer çevresinde uygulanan palmet ve örgü desenli bordürler hem sanatsal hem de sembolik açıdan anlam taşımaktadır. Taş malzemenin işlenişindeki özen, dönemin zanaatkârlık geleneğini yansıtmakta; yüzeydeki simetrik oymalar ve keskin çizgiler, yapının sadece ibadet işleviyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda sanatsal bir ifade alanı sunduğunu göstermektedir. **(Fotoğraf 18)**

3.2.3. Kaya Kilisesi

Kaya kilisesi Eğil'in merkezinde Eğil Kalesinin kuzeybatı yönünde bulunan bir yapıdır.

Eğil'de bulunan Mor Yuhanna Manastırı'na ait kaya kilisesinin MS 4. yüzyılın başlarında, yani yaklaşık MS 300'lerde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bu yapının başlangıçta farklı bir işleve sahip olduğu, muhtemelen bir kaya mezarı olarak kullanıldığı ve daha sonra manastır bünyesinde bir kiliseye dönüştürüldüğü belirtilmektedir. Kilisenin duvarlarında yer alan çeşitli haç motifleri, yapının Erken Hristiyanlık dönemi haç işçiliğinin önemli bir örneği olduğunu göstermektedir. Bu özellikleriyle yapı, adeta bir "haç müzesi" niteliği taşımaktadır. (Yıldız, 2012: 95). Günümüze ulaşan kilise yapısı, bu manastırdan ayakta kalan tek mimari unsurdur. Manastırın diğer bölümleri — muhtemelen konut hücreleri, yemekhane, sarnıç ve misafirhane gibi işlevsel yapılar — büyük oranda tahrip olmuş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Bu durum, yapının sadece ibadet işleviyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda

eğitim, inziva ve toplu yaşam işlevlerini de yerine getiren çok işlevli bir manastır kompleksi bünyesinde yer aldığını göstermektedir. **(Fotoğraf 19)**

Ana kayanın oyulmasıyla yapılan kiliseye, batı bölümünde bulunan merdivenlerle çıkılmaktadır. Mimari yapının iç bölümü, 4.55 x 11.02 m. ölçülerindedir. Kuzey- güney doğrultusunda düzensiz dikdörtgen bir planı mevcuttur. Yapının doğu, kuzey ve güney duvarında kayanın oyulmasıyla yapılan nişler mevcuttur. Doğu duvarının merkezinde vaftiz teknesi bulunmaktadır (Yıldız, 2012: 95). **(Fotoğraf 20)**

Yapının iç mekânında yaptığım gözlemler sırasında, doğu yönünde yer alan vaftiz teknesinin, dar bir kanal yoluyla orta bölüme su iletimini sağladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlantı, vaftiz ritüelinin sadece sembolik değil, aynı zamanda fiziksel bir akış düzeneğiyle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Kilisenin iç bölümünde yer alan ve büyük oranda tahrip olmuş olan iki mezarın, geçmişte yapılan izinsiz kazılar sonucunda açıldığı ve içindeki insan kemiklerinin dışarı çıkarıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, alanın ilk inşa edildiğinde manastıra ait bir yeraltı mezarı olarak kullanıldığını; manastır yapılarının zamanla yıkılmasının ardından mekânın bağımsız bir kiliseye dönüştürüldüğünü düşündürmektedir.

İç mekânın duvar yüzeylerinde farklı tekniklerde işlenmiş çok sayıda haç motifi tespit edilmiştir. Bunlar arasında basit çizgisel haçlardan kazıma tekniğiyle oluşturulmuş daha ayrıntılı haçlara kadar farklılık gösteren örnekler yer almaktadır. Özellikle kuzey duvarındaki niş çevresinde ve apsis girişinde bu bezemelerin yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. **(Fotoğraf 21,22)**

3.3. TEKKE VE TÜRBELER

3.3.1. Hz. Enüş (Abbas) Peygamber'in Türbesi

Türbe, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin Otluca (Kızılca) köyünde, Ergani-Çermik yolunun güney kesiminde yaklaşık 16-17 km uzaklıkta bulunmaktadır.

Dini kaynaklarda, Hz. Enüş'ün Hz. Şit'in oğlu ve Hz. Adem'in torunu olduğu belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda, Hz. Enüş'ün peygamber olduğu ve babasının vefatından sonra halkını yönettiği ve 705 yıl yaşadığı söylenmektedir. Luka İncili'ne göre peygamberler zinciri; Âdem, Şit, Enuş, Kainan, Mahalaleel, Yared, Hanok, Metuşelah, Lamek, Nuh, Sam şeklindedir (Diyarbakır Valiliği, 1995: 34).

Hız. Enüş (Abbas) Peygamber'e atfedilen türbe, Şerbetin Köyü'nün batısında, cami avlusunun içinde konumlanmıştır. Yapıya doğu cephesinde yer alan basit formlu giriş kapısından girilmektedir. Türbenin iç bölümünde yerel halk arasında aktarılan bilgilere göre, üzerinde "Yerd. b. Mehlaıl b. Kınan b. Enüş b. Şit b. Âdem" şeklinde bir soy silsilesi yazılı olan bir taş bulunmaktadır (Konyar, 1936: 29).

Yapı kare planlı olup, sade ve simetrik bir düzen göstermektedir. İç mekân, dört duvar üzerine oturtulmuş tek kubbeli bir örtü sistemiyle kapatılmıştır. Kubbenin dışı yerel taşla örülmüş hafif sivri formlu bir külahla sonlanmaktadır. Türbenin duvarları yerel kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olup, derz aralıkları düzgün ve muntazamdır. İç mekânda herhangi bir süsleme ögesi ya da yazıt bulunmamakla birlikte, türbe oldukça sade bir anlayışla inşa edilmiştir.

Ziyarete açık durumda bulunan türbe, avlusunu çevreleyen alçak taş duvarlarla tanımlanmış bir kompleksin parçası olup hem dini ziyaret hem de yöresel hafıza açısından önem taşımaktadır (**Fotoğraf 23**).

Türbe yapısı, genel olarak tek mekânlı bir iç düzene sahiptir ve mimari açıdan ibadet ve ziyaret amacıyla düzenlenmiş dini işlevli bir mekân olarak inşa edilmiştir. İç bölümde, Hız. Enüş'e atfedilen mezar yer almakta olup, bu alan ziyaretçilerin dua ve ritüellerini gerçekleştirebilmeleri için sade fakat fonksiyonel bir şekilde kurgulanmıştır. "İdari işlev" olarak tanımlanabilecek ayrı bir bölümden bahsedilmesi, muhtemelen günümüzde eklenmiş olan bir bekçi odası, giriş holü veya ziyaretçilerin vakit geçirdiği küçük bir müstemilat yapısıyla karıştırılmış olabilir. Ancak özgün yapı itibarıyla türbe, tek bölmeli ve dini ritüelleri karşılayan bir plan düzenine sahiptir. Türbenin çevresindeki doğal topoğrafya, özellikle doğu ve güney yönlerinde yer alan açık peyzaj, ziyaretçilere hem manevi bir yoğunluk hem de estetik bir atmosfer sunmaktadır (Konyar, 1936: 38).

3.3.2. Zülküf Peygamber'in Makamı

Zülküf Peygamberin Makamı, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde, Zülküfil Dağı'nın zirvesinin doğusunda, Dicle'ye bakan büyük bir kayanın üzerinde sabırlı mevkiinde bulunmaktadır.

Yapının inşa tarihi ve banisi kesin olarak tespit edilemediğinden, söz konusu yapının Zülkifl Peygamber'e ait olduğu yönündeki kesin ifadeler şüphe uyandırmaktadır.

Hız. Zülküf Peygamber'in adı, kaynaklarda Zülküf, Zülküf, Zülküf, Zülküf, Zülküf, Zülküf gibi farklı şekillerde geçmektedir. İlçedeki makamdan dolayı dağa Zülküf Peygamber Dağı veya Makam Dağı denilmektedir. Hız. Zülküf Peygamber'in Türbesi, Eğil ilçesi içerisinde, Nebi Harun Tepesi'nde yer almaktadır. **(Fotoğraf 24).**

Osmanlı vakıf kayıtlarına göre, makamda bulunan ve ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmeyen eski mescit, 1518 yılında kayıtlara alınmıştır. 1926 yılında yetkili kurumlarca yıkılıp buradaki değerli eşyalar ve kıymetli madenler Diyarbakır Vakıflar İdaresine ve İstanbul'a gönderilmiştir. Ali Emiri Efendi, "Osmanlı Vilayat-ı Şarkkiyessi" adlı eserinde, 1879 tarihinde Abidin Paşa ile Elâzığ'a giderken Ergani'ye uğradıklarını, Zülküf Peygamber makamını ziyaret ettiklerini belirtmiştir (Beysanoğlu, 1996: 14).

Ali Emiri Efendi, makamda 1402 tarihinde Karayülük Osman Bey tarafından yaptırılmış çok süslü Ergani Kalesi anahtarını gördüklerini, ayrıca makamda çok kıymetli iki şamdanın mevcut olduğunu, bu şamdanlardan birinin 1252 tarihinde Melik Salih tarafından yaptırılarak buraya armağan edildiğinin anlaşıldığını yazmaktadır. Bu kanıtlar, Zülküf Peygamberin Makamı ile yanındaki mescidin çok eski bir tarihe sahip olduğunu ve bu topraklarda hüküm sürmüş devlet ve medeniyetler tarafından büyük ilgi gördüğünü göstermektedir (Dağ, 1997: 24).

3.3.3. Nebi Harun Türbesi

Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde Kale Mahallesi, Nebi Harun Tepesi'nde yer almaktadır.

Türbenin Eğil'de bulunması, bölgenin dini ve kültürel zenginliğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Türbe hem yerel halk hem de dışarıdan gelen ziyaretçiler için manevi bir cazibe merkezi olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde yapı içerisinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır ancak kaynaklarda daha önce bu yapının içerisinde yer alan kufi kitabe üzerinde 557/1162 tarihi yer almaktadır. Bu ifadeden, türbenin Hicri 557 / Miladi 1162 yılında inşa

edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde çeşitli ilaveler yapılmış olan türbenin yapısal bütünlüğünün korunduğu tespit edilmiştir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 57).

Türbe, dıştan 4.32 x 1,20 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Üst örtüsü beşik tonozludur; bu tonoz sisteminin dış yüzeyi düz bir damla kapatılmıştır. Kesme taş malzemeyle inşa edilen yapının iç ve dış yüzeyleri sıvalıdır (Gündüz ve Cengiz, 2011: 60). **(Fotoğraf 25,26).**

3.3.4. Nisanoğlu Türbesi

Nisanoğlu Türbesi, Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde Gündoğuran Mevkiinde yer almakta olup, önemli bir yere sahip tarihi yapılarından biridir. Türbe, adını Nisanoğlu ailesinden almaktadır.

Eğil ilçesinin güneyinde konumlanan yapı, mevcut durumda oldukça harap bir haldedir. Bu nedenle, yapı üzerinde herhangi bir kitabe izine rastlanmamıştır.

Ünal'ın yayınladığı ve yapının giriş kapısında bulunduğu belirtilen üç satırlık Türkçe kitabeyi inceleyen Konyar, türbenin 1059-1072 yılları arasında Eğil Bey'i olan İzzuddevle Ebu Nasr'a veya 1169-1170 yıllarında Eğil Bey'i olan Esaduddin'e ait olabileceğini belirtmiştir (Konyar, 1936: 27).

Dıştan dışa 4,4 x 4,4 m ölçülerinde kare bir plana sahip olan yapı, iç mekânda pandantiflerle sağlanan geçişle birlikte yarım küre şeklinde bir kubbeyle örtülmektedir (Tuncer, 1936: 27). **(Fotoğraf 27)**

Ünal'a göre basık sekizgen bir kasnak üzerinde oturan yarım küre şeklinde bir kubbesi bulunurken (Ünal, 1975: 57). Tuncer yapının kare bir piramide sahip olduğunu ileri sürmektedir. Günümüzde üst örtüsü ve giriş cephesi yıkılmış olan yapı, dolgu duvar tekniğiyle kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Yer yer kesme taş kaplamaları dökülmüş olan yapının bir mummyalığı olduğu rivayet edilse de bu bilgiyi destekleyecek herhangi bir kanıta rastlanmamıştır (Tuncer, 1996: 20).

Dolgu duvar tekniğiyle inşa edilen yapının iç ve dış duvarları düzgün kesme taş malzeme ile kaplanmıştır. Yapının kuzeydoğu cephesindeki tüm duvar kaplamaları dökülmüş olup, cephenin orta kısmında bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Diğer cephelerdeki açıklıklara kıyasla biraz daha geniş olan bu kapı açıklığı yaklaşık 0,85 metre genişliğindedir. Kapı açıklığı içten kırık bir kemerle, dıştan ise düz bir atkı taşıyla örtülmüştür. Ünal tarafından atkı taşı üzerinde olduğu belirtilen üç satırlık

Türkçe kitabeden günümüze herhangi bir iz ulaşmamıştır (Ünal, 1975: 53). **(Fotoğraf 28)**

Nisanoğlu Türbesi'nin günümüze kadar ulaşabilmiş önemli kısımlarından biri de güneydoğu cephesidir. Kesme taş kaplamaları kısmen ayakta kalmış olan bu cephenin ortasında bir pencere açıklığı yer almaktadır. Diğer cephelerdeki pencere açıklıklarına göre biraz daha dar tutulmuş olan bu açıklık yaklaşık 0,60 metre genişliğindedir. İçten kırık bir kemerle, dıştan ise düz bir atkı taşıyla sonlanan penceredeki demir parmaklık yuvaları günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmıştır (Ünal, 1975: 61). **(Fotoğraf 29)**

Yapının kuzeybatı cephesi diğer cephelere kıyasla daha iyi korunmuştur. Bu cephenin ortasında bulunan kapı açıklığı 0,75 metre genişliğinde olup, içten kırık bir kemerle, dıştan ise düz bir atkı taşıyla örtülüdür. Yapının gövde kısmı hafifçe dışa çıkıntı yapan bir silmeyle sonlanmaktadır. Aynı seviyede yapıya yerleştirilmiş olan gövdenin ne tür bir üst örtüye sahip olduğu ise günümüzde tespit edilememektedir (Tuncer, 1936: 33).

Nisanoğlu Türbesi'nin iç kısmına, kuzeydoğu cephesinin ortasında yer alan 0,85 metre genişliğindeki bir kapı açıklığı vasıtasıyla girilmektedir. Dışarıda olduğu gibi içeride de kare bir plan şemasına sahip olan yapının iç duvarlarının her bir kenarı yaklaşık 2,91 m uzunluğundadır (Ünal, 1975: 72)

İç duvarları, kapı ve pencere kemerleri de kesme taş malzeme ile kaplanmış olan yapının iç mekânı, büyük bir moloz yığınıyla doludur. Yapının üst örtüsüne geçişi sağlayan pendentifler, kapı ve pencere üzengilerinin bir sıra yukarısından başlamakta olup, bu unsurların muhtemelen yarım daire profilli bir kubbeye geçişi sağlamaktadır.

Üst örtüsü tamamen yıkılmış olan yapının içindeki bir diğer unsur ise, güneydoğu cephesinin batı ucunda bulunan küçük bir niş yapısıdır. 0,3 x 0,3 m ölçülerindeki nişin üst kısmı bir kaş kemerle son bulmaktadır. İçerisinde herhangi bir mihrap nişi bulunmayan yapının bir de mumyalığının olduğu halk arasında söylene de bu bölümle ilgili herhangi bir ize rastlanmamıştır (Ünal, 1975: 71). **(Fotoğraf 30)**

3.3.5. Kasım Bey Türbesi

Eğil'in Şerbetin Köyü'nün güneydoğusunda yer alan bir höyük üzerinde inşa edilmiş olan bu yapının üzerinde herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır.

Ancak Diyarbakır'daki almasıık duvarlı yapıların genellikle XVI. yüzyılda inşa edilmiş olmaları ve baldaken tipli kümbetlerin XIV. yüzyıl sonrasında ortaya çıkmış olması, bu yapının XIV. veya XVI. yüzyıla tarihlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca Şerefname'ye göre yapı, 1562 yılında vefat eden Şah Mehmet oğlu Kasım Bey adına, yeğeni İsa Bey oğlu Murat Bey tarafından yaptırılmıştır (Şerefhan, 1990: 74).

Kaynaklarda adı geçen ve Konyar'ın ifadesine göre Eğilli Zülküf Bey'in yanında yer aldığı belirtilen Kasım Bey'e ait olduğu düşünölen mezar taşı, 1935 yılından bu yana yerinde tespit edilememiştir. Konyar, 1936 yılında yayımlanan çalışmasında, bu taşın Zülküf Bey'in mezarı yakınlarında bulunduğunu, ancak o tarihte de yerinin kesin olarak bilinmediğini ifade etmektedir (Konyar, 1936: 80). Yapılan saha araştırmaları sırasında, bu mezar taşının bugün Zülküf Bey'in soyundan geldiğı belirtilen Ekrem Karakoç adlı kişı tarafından özel olarak muhafaza edildiğı bilgisine ulaşılmıştır. Ancak söz konusu mezar taşı, tarafımızca yerinde görölmemiş; bu bilgi sadece yerel halkla yapılan görüşmelere ve sözlü beyanlara dayanmaktadır. Dolayısıyla mezar taşının mevcut konumu, muhafaza durumu ve üzerindeki yazıtların durumu hakkında doğrudan bir belge ya da gözlemsel kayıt bulunmamaktadır.

Kasım Bey Kümbeti, Şerbetin Köyü'nün güneydoğusundaki bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Baldaken tarzında, altıgen bir plana sahip olan yapının dış mimarisi ve iç düzenlemesi bu plan şemasına uygun olarak şekillendirilmiştir. Yapı, iki renkli kesme taş malzeme ve almasıık duvar tekniğı kullanılarak inşa edilmiştir. Kümbetin her bir kenarı 3,08 m uzunluğundadır ve köşe ayakları, her bir kenardan yaklaşık 0,92 m kadar dışarı taşmaktadır. Dış kısmı piramidal bir külahla örtölmüş olmakla birlikte, bu örtünün kaplamaları günümüze ulaşamamıştır. Yapının her cephesinde aynı ölçülerde bir pencere açıklığı bulunsa da girişin hangi cephede yer aldığına dair herhangi bir belirgin işaret bulunmamaktadır. Kümbetin iç mekânı da dış planına uygun olarak altıgen bir şemaya sahiptir. İç kısım, altıgenin köşelerine yerleştirilmiş ve pendentiflere benzeyen geçiş elemanları üzerine oturan küresel bir kubbeyle örtölüdür. Ayak kısımları iç kısma doğru daraltılmış olup, dıştaki 0,92 metrelik ölçü iç mekâna da yansıtılmıştır. Kemer ve ayak bölümleri almasıık bir düzende inşa edilirken, kubbe sarı renkli kesme taş malzeme ile örölmüştür. (Gündüz ve Cengiz, 2011: 50-57-62). **(Fotoğraf 31)**

Yapının gövde bölümü, kırık kemerlerin hemen üzerinde başlayan ve üç sıra halinde düzenlenmiş bir kuşakla sonlanmaktadır. Gövdenin üst sınırını belirleyen bu noktada, içbükey profilli bir silme yer almakta olup, bu mimari eleman üst örtüye geçişi teşkil etmektedir. Yapıyı tüm çevresi boyunca kuşatan ve günümüze ulaşan kalıntılarından taşkın bir biçimde inşa edildiği anlaşılan bu silme, siyah bazalt taşından imal edilmiştir (Konyar, 1936: 86).

Taşkın formdaki silmenin hemen üzerinde yükselen ve yapıyı örten piramidal külahın ise günümüze yalnızca dolgu malzemesi ulaşmıştır. Yüzeyinde yer yer kesme taş parçaları görülebilen külahın, özgün halinde kesme taştan örülmüş olduğu anlaşılmaktadır (Gündüz ve Cengiz, 2011: 53). **(Fotoğraf 32)**

Günümüzde büyük ölçüde ayakta kalan yapının iç ve dış cephe kaplamaları mevcut durumlarını korumakla birlikte, üst örtünün dış yüzeyindeki kaplama elemanları tamamen dökülmüştür (Konyar, 1936: 91).

Bu durum göz önünde bulundurularak Kasım Bey Kümbeti, yakın zamanda aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir. Bu restorasyon çalışmasıyla, yapının orijinal dokusuna sadık kalınarak dökülen dış cephe elemanları yeniden tamamlanmış ve eserin geleceğe aktarılması sağlanmıştır.

Anıtın içinde herhangi bir mezar izine rastlanmamış olup, bir kriptasının varlığına dair herhangi bir belirti de bulunmamaktadır (Konyar, 1936: 97).

3.3.6. Cafer Bey Türbesi

Şerbetin Köyü'ndeki Kasım Bey Kümbeti'nin yaklaşık 3-4 metre kuzeyinde bulunan yapının, inşa veya onarım kitabesi bulunmamaktadır. Bu durum, yapının kesin inşa tarihi ve banisi hakkındaki bilgilerin belirsiz kalmasına yol açmaktadır. Her ne kadar harap durumda olan yapının kitabesinin tahrip olmuş olabileceği düşünülse de Konyar'ın aktardığı bilgiler, yapıda geçmişte de bir kitabe olmadığını ortaya koymaktadır (Konyar, 1936: 34).

Çokgen gövdeli ve piramidal külahlı kümbet tipolojisinin erken Osmanlı Mimarisi'nden itibaren geç dönemlere dek yaygın olarak kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, yapının bir Osmanlı eseri olduğu yönündeki çıkarım kuvvetlenmektedir. Ancak yapının banisi ve inşa tarihine dair kesin bilgiler olmamakla birlikte, bu konuda ilk bilgileri aktaran Konyar olmuştur. Konyar, yapının Cafer

Paşa'ya ait olduğuna dair bir rivayetin varlığını belirtmişse de bu rivayetin kaynağına ilişkin herhangi bir açıklama sunmamıştır (Konyar, 1936: 60).

Konyar'ın sunduğu bilgilere dayanarak çıkarımlar yapan Ünal, bölgedeki muhafazakâr yaklaşımı da dikkate alarak, yapının XVI. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği görüşünü ileri sürmüştür (Ünal, 1975: 59).

Eğil beylerinden Zülküf Bey'in oğlu Fevzi Karakoç'un sahip olduğu soy kütüğünü inceleyen Beysanoğlu ise, söz konusu kümbetin İsa oğlu Murat Bey'in torunu olan Cafer Bey'e ait olduğunu ve bu bilginin ilgili soy kütüğünde kayıtlı bulunduğunu ifade etmiştir (Beysanoğlu, 1996: 21).

Şerbetin Köyü'nün güney-doğu kesiminde, bir tümsek üzerinde konumlanan yapı, sekizgen bir plan şemasına sahiptir. Temel seviyesinde her bir kenarı 2,88 metre ölçüsünde olan yapının gövdesi, yaklaşık 0,10 metre kadar içe doğru daralarak yükselmektedir (Beysanoğlu, 1996: 24).

Yapının iç mekânı yarım daire kesitli bir kubbe ile örtülürken, dış örtüsü piramidal formda bir külahla tamamlanmaktadır. Beş cephesi baldaken üslubunda inşa edilmiş olan yapının kible duvarı ve ona bitişik iki cephesi ise sağır duvar şeklinde tasarlanmıştır. İç ve dış yüzeylerinde kesme taş malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dış görünümünde sekizgen bir plan şeması sergileyen Cafer Bey Kümbeti'nin her bir cephesi 2,88 metre ölçüsündedir ve üzeri piramidal formda sekizgen bir külah ile örtülmüştür (Beysanoğlu, 1996: 33).

Üst örtüsü de dâhil olmak üzere tüm kesme taş kaplamaları sökülmüş olan yapının giriş kapısı kuzey cephesinde yer almaktadır. Gövdenin doğu ve batı cephelerindeki açıklıklara kıyasla daha geniş tutulduğu gözlemlenen ve bu nedenle yapının ana girişi olarak kabul edilen kapının, inşa edildiği dönemdeki özgün ölçüleri kesin olarak tespit edilememiştir (Tuncer, 1996: 20).

Kuzey-doğu ve kuzey-batı cephesi sağır duvar olarak inşa edilen yapının doğu cephesinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Zamanla tahribata uğradığı için özgün yapısı bozulmuş olan bu pencere açıklığının gerçek boyutları belirlenmemektedir. Güney-doğu, güney ve güney-batı cepheleri de sağır duvar şeklinde inşa edilen yapının bu bölümlerindeki duvar kaplamaları da tamamen sökülmüştür. Bu cephelerde dikkat çeken bir diğer unsur ise, yapıyı temel seviyesinde çevreleyen bazalt taş sırasıdır.

Yaklaşık 10 cm kadar gövdenin dışından konumlanan bu taş sırası, kümbetin oturtmalık kısmını teşkil etmektedir. Batı cephesinde bir pencere açıklığına da yer verilmiştir (Tuncer, 1996: 24). **(Fotoğraf 33)**

Yapının iç mekânına kuzey cephesinde yer alan bir kapı açıklığı vasıtasıyla erişim sağlanmaktadır. Dış planda olduğu gibi, iç kısımda da sekizgen bir plan şeması hakimdir. Tuncer'in 1996 yılındaki araştırması sırasında duvar kaplamalarının tamamen dökülmüş olduğu tespit edilmiş olsa da (Tuncer, 1996: 37), günümüzde iç ve dış duvarlar aslına uygun bir şekilde restore edilmiştir.

İç mekândaki mezar yapısına ait herhangi bir ize rastlanmayan yapının güney duvarında bir mihrap nişi bulunmaktadır. Kesme taş kaplamaları söküldüğünden mihrabın özgün mimari nitelikleri tam olarak anlaşılamamakla birlikte, yarım daire kesitli ve derin olmayan bir niş içerisine yerleştirildiği halen seçilebilmektedir (Şerefhan, 1990: 24). **(Fotoğraf 34)**

Doğu ve batı cephelerinde birer pencere açıklığı bulunan yapının her bir cephesine yuvarlak kemerli sağır nişler yerleştirilmiştir. Söz konusu kemerler arasındaki pendentifler aracılığıyla kubbe geçişi sağlanmıştır. Beyaz kesme taş malzeme ile kaplı olan kubbenin kaplamaları günümüzde hala sağlamlığını korumaktadır (Şerefhan, 1990: 41).

3.3.7. Eğil Tekkesi

Eğil Tekkesi üzerine yapılan araştırmalar, yapının inşa tarihini aydınlatacak herhangi bir kitabenin varlığını ortaya koymamıştır. Sözen'in 1971'deki araştırması da dahil olmak üzere, yapının ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir kitabe tespit edilememiştir (Sözen, 1971: 40).

Yapı hakkında bazı bilgiler aktaran Konyar, tekkede H. 1016 / M. 1607 tarihini taşıyan bir vakfiyenin mevcut olduğunu belirtmiştir (Konyar, 1936: 37). Ancak, bu vakfiyeye dair herhangi bir fiziksel ize veya belgeye sonraki araştırmacılar tarafından rastlanmamıştır. Bu durum, Konyar'ın bahsettiği vakfiyenin varlığına dair şüpheler uyandırmaktadır.

Rahmi Hüseyin Ünal tarafından restitüe edilen plan şemasına göre, yapının güney cephesinden dışarıya doğru çıkıntı yapan mescit bölümü hariç tutulduğunda, yaklaşık olarak 15,5 m 19,2 m boyutlarında dikdörtgen bir alanı kapladığı

anlaşılmaktadır. Yine eski Fotoğraflarından dikdörtgen bir zemin üzerine inşa edildiği tespit edilen tekke, genel hatları itibarıyla son derece simetrik ve düzenli bir plan şeması sergilemektedir. Ancak, yapının iç mekân organizasyonunda farklı boyutlardaki odaların varlığı, dış düzenliliğin aksine daha asimetrik bir mimari anlayışın hâkim olduğunu göstermektedir (Ünal, 1975: 67). **(Fotoğraf 35)**

Eğil Tekkesi, "T" şeklinde kapalı bir iç avlu etrafında sıralanmış, çeşitli büyüklüklerdeki hücreler (derviş odaları) ve eyvanlar ile güney cephesinde yapıdan bağımsız bir birim gibi algılanan bir mekândan oluşmaktadır. Bu planimetrik düzenleme, tekkenin farklı işlevlere hizmet eden birimlerinin avlu merkezli bir organizasyonunu işaret etmektedir (Konyar, 1936: 43).

Yapının dış duvarları, muntazam sıralar halinde tamamen kırma taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Buna karşın, yapısal ve dekoratif öneme sahip olan köşe detaylarında, pencere çerçevelerinde, taç kapısı ve çevresinde ise sarı renkli, düzgün kesme taş malzeme tercih edilmiştir. Bu malzeme farklılığı, yapının estetik vurgularını ve mimari elemanlarını belirginleştirmek amacıyla kullanılmış olmalıdır. Yapının giriş eyvanının önündeki avlu bölümü ve hemen batısında yer alan hücre kısmı kubbe ile örtülürken, diğer mekanların üzeri tonoz örtü sistemiyle kapatılmıştır. Yapının dış görünümünde ise tamamen düz bir toprak dam örtüsü hakimdir. Bu çatı sistemi, dönemin yerel mimari pratikleriyle uyumlu bir özellik sergilemektedir (Ünal, 1975: 71). **(Fotoğraf 36)**

Eğil Tekkesi'nin cepheleri incelendiğinde, doğu cephesinin hareketlilik ve kullanılan malzeme kalitesi açısından en dikkat çekici bölüm olduğu anlaşılmaktadır. Düzgün sıralar halinde yerleştirilmiş kırma taş malzeme ile inşa edilen bu cephedeki ana giriş kapısı ve pencere kenarları, özenli bir işçilikle kesilmiş düzgün kesme taş malzeme kullanılarak belirginleştirilmiştir (Ünal, 1975: 72).

Doğu cephesinin ana beden duvarı büyük ölçüde ayakta kalmış olmakla birlikte, güneydoğu köşesinde konumlanan eyvanın doğu duvarında önemli bir tahribat (gedik) oluşmuştur. Bu yıkık bölümün kuzeyinde ise etrafı kesme taşlarla örülmüş dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere, giriş eyvanının hemen güneyinde yer alan hücrenin iç mekanını aydınlatma işlevi görmektedir (Ünal, 1975: 74).

Doğu cephesinin yaklaşık orta aksına denk gelecek bir konumda inşa edilmiş olan taç kapı, tamamen düzgün kesme taş malzemeden imal edilmiştir. Kapı açıklığı, derinliği fazla olmayan kırık kemerli bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Üst kısmı düz bir taş atkı ile sonlandırılan kapı açıklığının üzerinde, içi boş bırakılmış bir kitabelik bulunmaktadır. Güney cephesinden dışarıya doğru bir çıkıntı oluşturan mescit bölümünün doğu duvarına açılmış olan bir kapı açıklığı, bu cepheye ayrı bir dinamizm katmaktadır (Konyar, 1936: 41).

Güney cephesinde yaklaşık 5,00 m 8,00 m boyutlarında dikdörtgen planlı bir mescit bölümü yer almaktadır. Bu bölümdeki tek hareketlilik, mihrap nişinin her iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş olan pencere açıklıkları aracılığıyla sağlanmıştır.

Yapının kuzey cephesi ise, diğer cephelerin aksine, nispeten daha sade ve düz bir duvar şeklinde inşa edilmiştir. Bu cephedeki tek yapısal hareketlilik, cephe boyunca farklı konumlarda açılmış olan pencere açıklıklarıdır (Ünal, 1975: 83).

Eğil Tekkesi'nin batı cephesi, yukarıda bahsedilen diğer iki ana cepheden farklı olarak, batı yönünde farklı derinliklerde çıkıntı yapan iki ayrı bölüm halinde ele alınmıştır. Yapının kuzeybatı köşesinde konumlanan dikdörtgen planlı hücre ve bu hücrenin hemen güneyinde yer alan kubbeli mekânın batı duvarlarını oluşturan birinci bölümde, kubbeli mekânın içini aydınlatmak amacıyla dikdörtgen formlu bir pencere açıklığına yer verilmiştir. Bu farklılaşan cephe düzenlemesi, yapının iç mekân organizasyonunun dış cepheye yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Eğil Tekkesi'nin iç mekanına erişim, doğu cephesinde konumlanan anıtsal taç kapı aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu kapı, dikdörtgen planlı bir giriş holüne açılmaktadır. Beşik tonoz örtü sistemine sahip olan giriş holünün güneydoğu köşesinde, basık bir kemerle sonlanan dikdörtgen formlu derin bir niş bulunmaktadır. Holün güneybatı köşesine yerleştirilmiş olan taş bir merdiven ise yapının üst katına ulaşımı sağlamaktaydı (Konyar, 1936: 64).

Yapının girişinde konumlanan bu holün batı duvarında yer alan düz atkı taşlı dikdörtgen formlu bir kapı açıklığı, iç avluya geçişi mümkün kılmaktadır. "T" biçimindeki avlunun giriş holüne bitişik olan kuzey bölümü, tromplar üzerine oturtulmuş tuğla bir kubbe ile örtülmekte olup, yaklaşık 4,70 m 4,70 m ölçülerinde kare bir plan sergilemektedir (Ünal, 1975: 102).

Avlunun güney yönünde uzanan diğer bölümü ise dikdörtgen bir forma sahiptir ve üzeri kırık kemerli bir tonoz ile örtülmüştür. Güney duvarı boyunca uzanan doğu-batı akslı ikinci bir tonoz, bu ana tonozu kesmektedir. Tonozların kesişim noktalarına yapısal bütünlüğü sağlamak amacıyla birer takviye kemeri yerleştirilmiştir (Ünal, 1975: 90).

Bu yapısal düzenleme ile "T" şeklini alan avlunun güneybatı bölümünün batı duvarında, kaş kemerli iki adet raf nişi ve bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Avlunun güneydoğu bölümünün doğu duvarında büyükçe bir tahribat (delik) gözlemlenmekte olup, bu kısımda da benzer bir düzenlemenin geçmişte var olduğu düşünülebilir. Avludaki bir diğer önemli yapısal unsur ise kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonozun kubbe ile birleştiği noktaya yerleştirilmiş olan iki adet takviye kemeridir. Tamamen kesme taş malzemeden inşa edilmiş olan bu kemerlerden kuzeyde konumlananı, güneydeki kemere göre biraz daha alçak tutulmuştur. Bu kemerlerin tam altında kalan zeminde ise ne olduğu kesin olarak tanımlanamayan bir temel kalıntısı tespit edilmiştir (Ünal, 1975: 104). **(Fotoğraf 37)**

Giriş eyvanının kuzeyinde konumlanan hücre, 3,1 x 4,9 m ölçülerinde dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Bu mekâna, güneydoğu bölümünde yer alan bir kapı açıklığı aracılığıyla girilmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan kırık bir kemerle örtülü olan bu hücrenin iç kısmında, yarım daire profilli bir ocak nişi ve üç adet kaş kemerli raf nişi bulunmaktadır. Kuzey duvarında bir pencere açıklığı bulunmasına rağmen, bu açıklık zamanla tahrip edilerek büyükçe bir gedik halini almıştır (Ünal, 1975: 106).

Yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan bu hücrenin hemen batısında, her kenarı 3,20 m olan kare planlı bir başka hücre bulunmaktadır. Üzeri kırık kemerli bir tonoz ile örtülü olan bu mekâna giriş, güney duvarının orta kısmında açılmış bir kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Hücrenin doğu duvarında bir ocak nişi, batı duvarında ise bir raf nişi mevcuttur. Kuzey duvarında ise pencere açıklıklarının tahrip edilmesiyle oluşmuş geniş bir gedik göze çarpmaktadır. Tekkenin kuzeybatı köşesinde konumlanan dikdörtgen planlı hücrenin üzeri, doğu-batı doğrultusunda uzanan kırık kemerli bir tonoz ile örtülüdür. Bu mekâna giriş, güneybatı köşesinde açılmış bir kapı açıklığı aracılığıyla yapılmaktadır. Hücrenin batı duvarında bir adet, kuzey duvarında ise iki adet kaş kemerli raf nişi bulunmaktadır. Kuzey duvarında yer alan pencere açıklığı ise

yıkılarak büyük bir gedik formunu almıştır. Ayrıca, hücredeki ocak nişinin bulunduğu güney duvarı tamamen yıkılmış durumdadır. Bu tahribatlar, yapının zaman içerisindeki kullanım ve çevresel etkileşimlerinden kaynaklanmış olmalıdır (Ünal, 1975: 119).

Eğil Tekkesi'nde konumlanan bir diğer önemli hücre, yapının batı bölümünde yer almakta ve kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Bu mekâna giriş, doğu duvarının güney köşesinde açılmış bir kapı açıklığı aracılığıyla sağlanmaktadır. Yapının diğer tüm hücrelerinde olduğu gibi, bu bölüm de kırık kemerli bir tonoz ile örtülmüştür. Batı duvarında bir penceresi bulunan bu hücre, diğerlerinden farklı olarak iç mekânında beş adet raf nişi barındırmaktadır. Doğu duvarına bir ocak nişi de açılmış olan bu hücrenin kapısı, kapalı avlunun kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonozlu bölümüne doğrudan açılmaktadır. Bu durum, hücrenin avlu ile olan doğrudan ilişkisini ve potansiyel işlevini düşündürmektedir (Konyar, 1936: 112).

Yapının güney bölümünde konumlanan hücre ise, mimari özellikleri ve konumu itibarıyla muhtemelen mescit olarak kullanılmıştır. Bu mekâna giriş, doğu duvarında açılmış bir kapı aracılığıyla sağlanmaktadır. Diğer tüm hücrelerde olduğu gibi üzeri kırık kemerli bir tonoz ile kapatılmış olan bu hücrenin güney duvarında, mihrap ve mihrabın her iki yanına simetrik olarak yerleştirilmiş iki adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Tekkedeki en büyük alana sahip olan bu hücrenin raf nişleri ise, güney duvarının doğu ve batı uçlarına yerleştirilmiştir.

3.3.8. Zat-ı Ali Türbesi

Zat-ı Ali Türbesi, Ali Tepesi'nin kuzey yamacında, toprak yolun alt kotunda konumlanmış bir yapıdır. Günümüzde bu yapıdan geriye yalnızca dağınık taş ve toprak yığınları kalmış olup, özgün mimari biçimi büyük ölçüde tahrip olmuştur. Türbeye dair doğrudan gözlem olanağı artık mümkün olmasa da yapıyı kısmen ayakta olduğu dönemde inceleme fırsatı bulan Rahmi Hüseyin Ünal, yapının herhangi bir inşa kitabesi ya da süsleme unsuru barındırmadığını aktarmaktadır. Ünal, yapının plan izlerini esas alarak, türbenin XVI. yüzyılda inşa edilmiş klasik dönem Osmanlı mimari geleneğine ait olabileceğini ileri sürmektedir (Ünal, 1975: 73).

Yapıya ait mimari kalıntılar arasında yer alan temel izleri ve düzensiz taş döşemeler, kare ya da dikdörtgen planlı küçük ölçekli bir yapı izlenimi vermektedir. Türbenin bulunduğu yamaç konumu ve çevresel konfigürasyonu, yapının hem

sembolik hem de stratejik bir noktada yer aldığını düşündürmektedir. Ancak günümüzdeki yoğun tahribat nedeniyle, türbenin özgün plan kurgusu ve mimari detayları hakkında kesin bilgi vermek mümkün değildir.

Yapıyı kısmen de olsa ayakta görme fırsatı bulan Rahmi Hüseyin Ünal'ın aktardığı bilgilere göre, yapıda herhangi bir inşa kitabesi veya süsleme unsuru bulunmamaktadır. Planimetrik özellikleri dikkate alınarak tanımlanmaya çalışılan yapı, Ünal tarafından XVI. yüzyılda inşa edilmiş bir Osmanlı eseri olarak değerlendirilmiştir (Ünal, 1975: 73). **(Fotoğraf 38)**

1987 yılında yapıda incelemelerde bulunmak amacıyla bölgeye giden Yaşar Tuncer ise, yapının ölçüsünün alınamayacak ve Fotoğraflarının çekilemeyecek derecede yıkık bir enkaz yığını halinde olduğunu belirtmiştir. Doğrudan yapı üzerinde detaylı bir inceleme yapma imkânı bulamayan Tuncer, yapının mevcut plan ve mimari kalıntılarından hareketle, yapıyı Osmanlı dönemine ait bir eser olarak tanımlamış ve bu yapının (kümbet) Eğil beylerinden Gazanfer Bey'e ait olabileceği yönünde bir görüş ileri sürmüştür. Bu çıkarım, yapısal özellikler ve bölgesel tarihi bağlam arasındaki ilişkilendirmeye dayanmaktadır (Tuncer, 1996: 30).

Temel kalıntılarının incelenmesi sonucunda, yapının düzgün kesme taş malzeme kullanılarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Planimetrik analizler, yapının altı köşeli (altıgen) bir plan şemasına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yapının üst örtüsünün ise iç mekânda yarım küre şeklinde bir kubbe ve dış mekânda piramidal bir külah ile kapatıldığı tahmin edilmektedir. Yapısal elemanlar arasında bir adet kapı ve iki adet pencere açıklığı tespit edilmiştir. Bu temel özellikler, yapının özgün mimarisi hakkında ipuçları sunmaktadır (Tuncer, 1996: 43).

Altıgen bir plan şemasına sahip olan yapının kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu cepheleri, herhangi bir açıklık veya süsleme unsuru barındırmayan kör duvarlar şeklinde inşa edilmiştir. Bu durum, yapının belirli yönlere kapalılığını ve sadeliğini göstermektedir. Buna karşılık, kuzeydoğu ve güney cephelerinde birer adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklıkları, iç mekânda ve dış cephede kırık kemer formlarıyla sonlanmaktadır. Güney cephesinde yer alan pencere açıklığının ise aynı zamanda mihrap işlevi görmüş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu çıkarım, yapının dini bir amaçla da kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir (Tuncer, 1996: 54). **(Fotoğraf 39)**

Güney cephesinde konumlanan kapı açıklığının özgün mimari yapısı hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, mevcut kalıntılardan bu açıklığın pencerelerle benzer boyutlarda olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, cephedeki açıklıkların orantılı bir tasarım anlayışıyla düzenlendiğini düşündürmektedir. Zat-ı Âli Kümbeti'nin iç mekanına girişin, kuzey cephesinde konumlanan bir kapı açıklığı aracılığıyla sağlandığı düşünülmektedir. Dış cephede olduğu gibi iç mekânında da düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı anlaşılan yapının üst örtüsü tamamen ortadan kalkmıştır. Kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu cephelerinin sağır duvarlar şeklinde inşa edilmesi nedeniyle, iç mekânın aydınlatılması kuzeydoğu ve güney cephelerine açılmış olan iki adet pencere açıklığı vasıtasıyla sağlanmıştır. Eldeki eski Fotoğraflardan bu açıklıkların kırık bir kemerle sonlandığı görülmekte olup, güney cephesindeki pencere açıklığının aynı zamanda bir mihrap işlevi gördüğü tahmin edilmektedir. Bu durum, yapının dini bir amaçla da kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir (Tuncer, 1996: 64).

3.4. HAMAMLAR

3.4.1. Kale Hamamı

Kale Hamamı, Diyarbakır'ın Eğil Kalesi'nin eteğinde kale ile Nebi Harun Tepesi'ni birbirinden ayıran vadinin içinde bulunmaktadır.

Herhangi bir kitabesi bulunmayan bu yapının kesin inşa tarihi ve banisi tespit edilememiştir. Ancak hamamın kare planlı ve kubbeyle örtülü soyunmalık bölümü, Anadolu Türk hamamlarında XIV. -XV. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşan bir tasarım özelliğini yansıtmaktadır. Dahası, yapının enine dikdörtgen plan şeması da muhtemelen XV. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Yakın bir zamana kadar konut olarak kullanılan bu yapı, günümüzde samanlık olarak kullanılmaktadır (Gündüz ve Cengiz, 2011: 55).

Eğil ilçesi Kale Mahallesi'nde bulunan bu yapı, enine dikdörtgen planlı ve soyunmalık bölümü kubbeyle örtülü hamamlar kategorisinde yer almaktadır. 7,28 x 16,60 metre ölçülerinde dikdörtgen bir alanı kaplayan hamam; kubbeli ve kare planlı bir "soyunmalık", kuzey-güney yönünde uzanan bir "aralık", ortasında kubbe ve iki yanında tonoz örtüsü bulunan iki bölümlü bir "sıcaklık" ile üzeri tonozla kapatılmış bir "su deposu" bölümünden meydana gelmektedir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 67).

Yapının tüm beden duvarları moloz taştan örölmüş olup, duvar köşelerinde, kemerlerinde, kapı ve pencere çevrelerinde kesme taş kullanılmıştır. TonoZ ve kubbeleri moloz taşla inşa edilirken, kubbe geçişlerinde ise tuğla malzeme tercih edilmiştir. Kale Hamamı'nın beden duvarlarının tamamı moloz taştan inşa edilmiş olup, dış cephelerinde herhangi bir süsleme ögesine yer verilmemiştir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 79). **(Fotoğraf 40)**

Batı cephesi oldukça yalın bir görünüme sahiptir ve kuzey yamacından gelen taş ve toprak birikintisiyle kısmen örtölmüş haldedir. Bu cephenin kuzeybatı köşesinde yer alan düZ atkılı giriş kapısı yaklaşık 0,82 metre genişliğindedir. Bu cepheden kolayca fark edilebilen güneybatıdaki köşe düzenlemesi ise dikkat çekicidir. Yaklaşık 2,00 m yüksekliğe kadar planlanmış olan köşe taşları, üst kısımda içbükey bir kavis çizerek sivri bir kavsara şeklinde sonlanmaktadır (Ünal, 1975: 124). **(Fotoğraf 41)**

Kuzey cephesi sağır duvar şeklinde inşa edilmiş olup, yamaçtan süröklenen taş ve toprak birikintisiyle tamamen dolmuş durumdadır. Doğı cephesi de kısmen taş ve toprak yığınyla örtölmüş olan yapının bu bölümünde bazı oluklar göze çarpmaktadır. Cephenin alt kısmında, basık kemerli ve kesme taştan inşa edilmiş yaklaşık 1,55 metre genişliğinde bir külhan girişi bulunmaktadır. Cephenin kuzey köşesine yakın bir yerde bulunan açıklığın ise sonradan açıldığı düşünölmektedir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 83).

Yapının en hareketli cephesi güney yönündedir. Diğere cephelere kıyasla daha yüksek tutulmuş olan bu cephe de tamamen moloz taştan örölmüştür. Kesme taş malzeme yalnızca pencere sövelerinde ve cephe köşelerinde kullanılmıştır. Bu cephede bulunan pencere açıklıklarından biri soyunmalık bölümünü, diğeri ise soyunmalık ile sıcaklık arasındaki geçidi aydınlatmaktadır. Her iki pencerenin kenarları da düzgün kesme taşla inşa edilmiş olup, üst kısımları düZ bir atkı taşıyla sonlanmaktadır. Soyunmalık kısmını aydınlatan pencere yaklaşık 0,58 metre genişliğinde yapılmışken, koridoru aydınlatan pencere oldukça dar tutulmuştur (Gündüz ve Cengiz, 2011: 94).

Kale Hamamı'nın iç mekanına, batı cephesinin kuzey köşesine yakın konumda bulunan bir kapı aracılığıyla girilmektedir. Bu kapıdan kare planlı ve üzeri kubbeye örtölu olan soyunmalık bölümüne geçilmektedir. Kubbeli tavanı günümüzde yıkılmış olan soyunmalık bölümünün her bir cephesinde, zeminden başlayıp tavan hizasında

sonlanan birer destek kemeri bulunmaktadır. Oldukça geniş kemer boşlukları, cephelerde adeta büyük birer niş işlevi görmektedir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 109).

(Fotoğraf 42)

Bugün yarı yüksekliğinden fazlası toprakla dolmuş olan ocak nişi, soyunmalık bölümünün güney duvarına yerleştirilmiştir ve üzeri düz bir taş lentoyla son bulmaktadır. Soyunmalık bölümünü aydınlatan pencere açıklığı ise, güney cephenin tam ortasındaki ocak nişinin hemen batısında yer almaktadır. Yaklaşık 0,58 metre genişliğindeki bu pencerenin üst kısmı da düz bir atkı taşıyla kapatılmıştır (Ünal, 1975: 131).

Soyunmalık bölümünün kemerleri tamamen düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olup, duvar sıvaları bazı yerlerde hala varlığını korumaktadır. Günümüzde mevcut olmayan kubbe geçişleri ise tuğla malzemeden yapılmış pandantiflerle sağlanmıştır. Soyunmalık bölümünde dikkat çeken bir diğer unsur da kuzeydoğu köşesinde bulunan ikinci bir kapı açıklığıdır. Yapının giriş kapısına göre biraz daha dar olan bu açıklık, yaklaşık 1,73 metre derinliğinde ve 0,74 metre genişliğindedir. Üst kısmı basık bir kemerle sonlanan bu kapı, kuzey-güney yönünde uzanan dar bir koridora açılmaktadır. Beşik tonozla örtülü olan bu koridorun iç kısmı, tonozun kuzey duvara yakın bir noktasında açılmış bir pencere vasıtasıyla aydınlatılmaktadır (Gündüz ve Cengiz, 2011: 94).

Kale Hamamı'ndaki bu koridorun en güneyinde, olasılıkla tuvalet veya tıraşlık olarak kullanılmış dikdörtgen bir mekân bulunmaktadır. Tavanı yıkılmış olan bu bölüm 0. 94x1. 44 metre boyutlarındadır ve kuzey cephesinde mazgal şeklinde bir pencere açıklığı mevcuttur. Koridor bölümünden sıcaklık bölümüne geçiş, bu bölümün doğu duvarında yer alan basık kemerli bir kapı vasıtasıyla sağlanmaktadır. İki kısımdan oluşan sıcaklık bölümü; güneyde ve kuzeyde olmak üzere ikişer eyvan ve bu eyvanların ortasında yer alan iki kubbeli mekândan oluşmaktadır. Sıcaklık bölümünün kubbeleri günümüze ulaşmamış olsa da eyvanlar tonoz örtüleriyle birlikte sağlam bir şekilde günümüze kadar gelebilmiştir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 104).

Yapının iki kısımdan oluşan sıcaklık bölümünde; güney ve kuzey yönlerinde ikişer olmak üzere toplam dört eyvan ve bu eyvanların arasında yer alan iki kare mekân bulunmaktadır. Eyvanların üzeri beşik tonozla örtülmüş olup, bu eyvanların arasındaki

kare mekanların ise kubbeli olduğu düşünölmektedir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 106).
(Fotoğraf 43)

3.4.2. Tekke Hamamı

Günümüzde Dicle Baraj Gölü suları altında kalan Eğil Eski Hamamı'nın inşa tarihine ilişkin kesin veriler bulunmamakla birlikte, araştırmacılar farklı yöntemlerle tarihlendirme çalışmaları yapmışlardır. (Ünal 2012: 45), yapının plan özellikleri, işçilik kalitesi ve simetrik mekân organizasyonunu dikkate alarak yapıyı XVI-XVII. yüzyıla tarihlendirmiştir. (Konyar 1934: 112) ise bölgede yaptığı araştırmalarda ulaştığı vakfiye kayıtlarına dayanarak hamamın 1016/1608 tarihinde inşa edildiğini belgelemiştir.

Osmanlı arşiv belgelerinde (BOA, C.EV. 132/6543; BOA, MAD.d 15672) hamamla ilişkili olarak geçen "Kasımiye" ve "Caferiye Medresesi" kayıtları, Konyar'ın tespitlerini destekler niteliktedir. Bu belgeler, yapının Eğil Beylerinden Cafer Bey (1566-?) döneminde inşa edildiğine işaret etmektedir.

Mimari karşılaştırma yöntemiyle yapılan analizler, Eğil Hamamı'nın Çermik Saray Hamamı (Ünal, 2012: 78) ve Çüngüş Hamamı (Kaya, 2009: 34) ile plan tipolojisi açısından benzerlikler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Tüm bu veriler ışığında, Eğil Eski Hamamı'nın 1607-1608 yıllarında Cafer Bey tarafından inşa ettirildiği sonucuna varılabilir. Ne yazık ki söz konusu yapı, günümüzde baraj suları altında kalmış durumdadır.

Ünal'ın "Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli" olarak adlandırdığı bir gruba dahil ettiği bu yapıyı, kendisi XVI-XVII. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Nitekim, bu yapı tipiyle belirgin farklılıklar gösterse de Bursa'daki Orhan Bey Hamamı, İznik'teki Eski-Yeni Hamam, İstanbul'daki Beyazıt Hamamı, Çermik Saray Hamamı ve Çüngüş Hamamı gibi yapılar da yaklaşık olarak aynı dönemde inşa edilmişlerdir (Ünal, 1975: 80).

Eğil ilçesinde bulunan Tekke Hamamı, haçvari tonozlu ve köşe hücreli bir plan şeması sergilemektedir. Yapı, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan 17,00 m 26,42 m dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilmiştir. Günümüzde Dicle Baraj Gölü suları altında kalmış olması sebebiyle, yapının yeniden araştırılması ve incelenmesi mümkün değildir.

Ancak Ünal'ın aktardığı bilgilere göre, yapı 1975 yıllarında harap bir vaziyetteydi ve soyunmalık kısmı ile külhan haricindeki bölümleri neredeyse tanınmaz hale gelmişti (Ünal, 1975: 83).

Yine aynı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, yapının kubbe ve tonozları tamamen çökmüş olup, ayakta kalan tek sağlam bölümün ise gözenekli, düzgün kesme taşlarla kaplı olan doğu duvarı olduğu anlaşılmaktadır (Ünal, 1975: 85).

Eğil Tekkesi'nin günümüzdeki iç düzenlemesini gözlemek, yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü mümkün değildir. Ancak Ünal'ın oluşturduğu plan şeması incelendiğinde, yapının oldukça simetrik bir iç yerleşime sahip olduğu anlaşılmaktadır (Ünal, 1975: 101).

Yapının güney-batı kesiminde konumlanan soyunmalık bölümüne, bu bölümün batı duvarında yer alan bir giriş kapısı açıklığı vasıtasıyla erişilmektedir. Kenar uzunlukları 6,60 metre olan kare planlı soyunmalık kısmı, tromplar üzerine oturan dairesel bir kubbe ile örtülmüştür. Bu bölümde toplamda 11 adet raf nişi bulunmaktadır. Söz konusu nişler, giriş cephesinde ikişer adet, diğer cephelerde ise üçer adet olmak üzere sıralanmıştır. Soyunmalık bölümünün batı tarafında yer alan tonozlu koridorun ise, muhtemelen giriş cephesini soğuk hava akımlarından koruma amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir (Ünal, 1975: 89).

Son derece simetrik bir yerleşime sahip olan sıcaklık bölümü, köşelerinde kubbeye örtülmüş halvet hücrelerinin konumlandığı dört eyvanlı bir plan şeması sunmaktadır. Kırık kemerli tonozlarla örtülü eyvanlar, üzeri kubbeye örtülü merkezi bir mekâna açılmaktadır. Bu bölümdeki en dikkat çekici yapısal özellik, batı taraftaki eyvanın batı cephesinden dışa doğru çıkıntı yapan kısmıdır. İki kademeli olarak tasarlanmış bu yapının bir tuvalet birimi olduğu düşünülmektedir. Yapının doğu-batı aksında uzanan dikdörtgen planlı külhan kısmına, sıcaklık bölümünün kuzey eyvanından açılan bir kapı vasıtasıyla geçilmektedir. Kırık kemerli bir tonozla örtülü olan bu mekân, yapının günümüze ulaşan en sağlam bölümünü teşkil etmektedir (Gündüz ve Cengiz, 2011: 113).

Yapı, kuzeydoğu-güneybatı aksında dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilmiş olup, örtü sistemi farklı boyutlardaki kubbe ve tonozlardan oluşmaktadır. Yapının soyunmalık kısmının batısında konumlanan ve muhtemelen giriş cephesini soğuk hava akımlarından koruma amacıyla inşa edilen koridor yapısı, eyvanlar ve külhan kısmı

kırık kemerli beşik tonoz ile örtülmüştür. Soyunmalık, ılık ve halvet hücreleri ise çeşitli büyüklüklerdeki kubbe yapılarıyla örtülmüştür (Gündüz ve Cengiz, 2011: 124).

3.5. KALELER

3.5.1. Ergani Kalesi

Kale Ergani Meryem Ana Kilisesi Harabeleri Sabırlı mevkiinde 1526 metre yükseklikteki Zülküf Dağı'nın zirvesinde kurulmuştur.

Zülküf Dağı'na halk arasında Çiyayé Mıqém (Makam Dağı) ve Çiyayé Meryemané (Meryem Ana Dağı) isimleri de verilmektedir. Kalenin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde kalenin Abbasilerden Sultan Vahdullahzade Ergani Sultan tarafından yaptırıldığını belirtmektedir (Çelebi, 2010: 34). Ancak, kalenin M. Ö. var olduğu, Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in bölgeye yaptığı seferler sırasında kaleden bahsetmesiyle anlaşılmaktadır. Kale, Asur döneminden önce yapılmış olmalıdır. Kale duvarındaki kitabeler kaybolduğundan, yapımı konusunda kesin bir bilgi günümüze ulaşmamıştır.

Asur döneminde bölge yönetim merkezi olarak kullanılan kale, Roma ve Bizans dönemlerinde de stratejik bir öneme sahip olmuştur. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde ise kale, bölgesel idari ve askeri kontrolü sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Kalenin çevresinde yapılan arkeolojik kazılar, bölge tarihine ışık tutan birçok buluntunun ortaya çıkmasını sağlamıştır (Ünal, 1975: 134).

Kalenin yapısal özellikleri, farklı dönemlerde çeşitli medeniyetler tarafından kullanılması ve bu süreçte birçok kez onarım görmesi nedeniyle çeşitlilik arz etmektedir. Asur döneminde inşa edilen kale, daha sonra Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmıştır. Her dönemde farklı eklemeler ve onarımlar görülmüş, bu durum kalenin mimari yapısında çok katmanlı bir tarihsel dokunun oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Bizans döneminde kaleye ait surlar ve kuleler, savunma işlevini güçlendirmiştir. Osmanlı döneminde ise kale, daha çok idari ve askeri bir merkez olarak kullanılmıştır. Ergani Kalesi'nin en dikkat çekici özelliklerinden biri, doğal çevreyle uyumlu bir şekilde inşa edilmiş olmasıdır (Erpolat, 2004: 7). **(Fotoğraf 44)**

Tarih boyunca pek çok uygarlığa yuva olan Ergani Kalesi, stratejik konumu sayesinde sağlam bir savunma yapısına sahiptir. Kale, güney, doğu ve kuzey yönlerinden doğal bir kaya kütlesiyle korunurken, savunmanın zayıf olduğu batı ve güneybatı kısımları sağlam surlar ve burçlarla desteklenmiştir. Bugün kalenin bu bölümlerinde sur duvarları, temel kalıntıları ve tek bir burç görülebilmektedir. Kalıntılar, orijinal yapının düzgün kesme taş malzemeyle inşa edildiğini, sonraki dönem onarımlarında ise moloz taş kullanıldığını ortaya koymaktadır. Kale içinde günümüze sağlam olarak ulaşan yapılar arasında iki sarnıç ve bir türbe bulunmaktadır. Bu unsurlar, kalenin askeri işlevinin yanı sıra içindeki yaşama dair de kanıtlar sunmaktadır (Bizbirlik, 2002, s. 61-65).

Kale, doğal kayalıklarla bütünleşmiş bir mimariye sahiptir. Kalenin içinde yer alan su sarnıçları ve yer altı geçitleri, dönemin mühendislik bilgisini yansıtan önemli unsurlardır. Kalenin surları ve iç yapıları büyük ölçüde zarar görmüş, bazı bölümleri tamamen yıkılmıştır. Kalenin içinde, Zülküf Dağı'nın zirvesindeki iki kaya arasına yapılmış köprü kalıntıları bulunmaktadır (Öztürk ve Yılmazçelik, 1994: 24). **(Fotoğraf 45)**

3.5.2. Eğil Kalesi

Eğil Asur Kalesi Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde Dicle Nehri'nin kıyısında, yüksek bir tepe üzerinde inşa edilmiştir.

Eğil Kalesi'nin kesin yerleşim tarihi ve kurucuları belirsizliğini korumaktadır. Ancak Beysanoğlu'nun aktardığına göre, 1865 yılında kaleyi inceleyen J. G. Taylor, kalenin en eski adının "İggel" veya "Aggel" olduğunu belirtmiştir. Taylor ayrıca, kalenin batı ucundaki çivi yazılı kabartmayı bir Asur kralı figürü olarak değerlendirerek Eğil Kalesi'nin bir Asur yapısı olabileceği hipotezini öne sürmüştür (Beysanoğlu, 1996: 24).

Roma İmparatoru I. Theodosius'un (379-395) M. S. 379 yılında tahta geçmesinin ardından, Sasanlı Hükümdarı III. Şapur ile yapılan bir anlaşma sonucunda bölgenin yeniden paylaşılmasıyla birlikte, kalede yeni bir imar dönemi başlamıştır (Göyünç, 1996: 24).

Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye bölünmesiyle Eğil Kalesi, 395-639 yılları arasında Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kalmıştır. 639 yılında

Müslümanlar tarafından fethedilerek İslam topraklarına katılan kale, 930 yılına kadar Müslüman Arapların yönetiminde bulunmuştur (Yalçın, 1979: 17). Bu tarihten 1085 yılına kadar Hamdanoğulları, Büveyhoğulları ve Mervanoğulları'nın idaresinde kalan yerleşim, 1085'ten itibaren Selçuklu İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. 1240'lı yıllarda Artuklular tarafından ele geçirilen Eğil Kalesi, 1401-1507 yılları arasında ise Akkoyunlu Devleti'nin kontrolüne geçmiştir.

İlçe merkezinin batısında konumlanan Eğil Kalesi, doğu-batı aksında uzanan kayalık bir tepe üzerinde yükselmektedir. Kuzey yönünde Dicle Nehri vadisiyle sınırlanan kale, güney ve doğu taraflarından derin bir sel çukuruyla çevrelenmektedir. Savunmaya uygun olmayan batı bölümü ise ana kayadan yarılmak suretiyle ayrılarak stratejik bir savunma noktası haline getirilmiştir. **(Fotoğraf 46)**

Günümüzdeki görünümüyle bir iç kale izlenimi veren Eğil Kalesi'nin güneyindeki sur kalıntıları, aslında yapının bir iç ve bir de dış surla kuşatılmış geniş bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. Büyük ölçüde Orta Çağ'dan günümüze ulaşan dış surlar, kaleyi güney ve doğu cepheleri boyunca çevrelemektedir. Kalenin kuzey ve batı cephelerinin Dicle Nehri'nin dik yamaçlarına inşa edilmiş olması nedeniyle, bu yönlerde ikinci bir sur ihtiyacı duyulmamıştır (Beysanoğlu, 1996: 24).

Tek bir kayalık zemin üzerine kurulan iç kale, Dicle Nehri'nden yaklaşık 100-150 metre yükseklikte bulunmaktadır. Doğu-batı yönünde uzanan iç kalenin doğu kesiminde, günümüze ulaşan kalıntılardan görkemli bir yapı olduğu anlaşılan bir bölüm yer almaktadır. Tıpkı Hasankeyf'te olduğu gibi, bu kısım da 117 basamaklı gizli bir merdivenle Dicle Nehri'ne bağlanmaktadır. Ana kayanın oyulmasıyla inşa edilen bu tünel, tarihi ihtişamını korumaktadır (Beysanoğlu, 1996: 37).

İç kalenin doğu bölümündeki dikkat çekici bir diğer unsur ise, zemindeki ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş depolardır. Ağız kısımları dar ve yuvarlak olan bu yapılar, iç kısımlara doğru genişleyen bir form sergilemektedir. Doğu bölümündeki önemli kalıntılardan biri de günümüzde hala ayakta duran eyvan şeklindeki mekandır. Büyük olasılıkla kralın kuzeydeki Dicle Nehri ve çevresindeki manzarayı seyretmek için kullandığı bu yapı, kalenin zirvesinde inşa edilmiştir. İç kalenin batı ucunda ise, bir zamanlar kalenin üzerine inşa edildiği yapı kalıntıları bulunmaktadır. Kalenin güvenliğini artırmak amacıyla ana kayadan ayrılan bu bölümün ön yüzünde, çivi yazılı bir Asur kralı kabartması yer almaktadır (Beysanoğlu, 1996: 44)

Kitabe formundaki bir levha içine yerleştirilmiş olan figürün tam karşısında, yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış çivi yazısı yer almaktadır. Ancak bu yazı, tahribat nedeniyle henüz okunamamıştır. Kitabedeki kral figüründe dikkat çeken unsurlar arasında düz ve uzun bir sakal, işlemeli bir entari, uzunca bir başlık ve başlığın altından aşağıya doğru dökülen saçlar bulunmaktadır. Hafifçe öne atılmış sağ ayağıyla betimlenen bu şahsın elinde çift başlı bir balta, belinde ise kısa ve kalın bir kılıç görülmektedir. Başlığı, entarisi, çizmesi ve baltası, figürün Asur krallarının karakteristik özelliklerini taşıdığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, düz sakalı ve kısa boyu, Sasani, Part ve Med hükümdarlarından birini de akla getirmektedir. **(Fotoğraf 47)**

Eğil Kalesi'ndeki bir diğer önemli yapı grubu ise, kalenin doğu cephesinin alt kısmında yer alan mağaralardır. İç kısımları oda şeklinde düzenlenmiş olan bu yapılar, ilginç bir görünüm sunmaktadır. Duvarları oyularak alt bölümlerde oluşturulmuş sekilerin uzunlukları ise yaklaşık 1,50 metre civarındadır.

Kalenin kuzey ve doğu cephelerinin en alt kısımlarında, kayalara oyulmuş kral mezarları bulunmaktadır. Asur krallarına ait olduğu düşünülen bu mezarlar, silindirik yapıları ve sivri külahlarıyla adeta birer kule görünümündedir. Yapıların alt kısımlarındaki geniş bölümler mezar odalarını oluştururken, üzerlerindeki daha dar kısımlar ise yapının gövdesini meydana getirmektedir. En üstteki sivri bölümler ise külâh olarak adlandırılmaktadır. Mezar odalarına açılan pencereler sayesinde içeride yoğun bir hava akımı sağlanmaktadır. **(Fotoğraf 48)**

Görüldüğü üzere, pek çok farklı dönemin izlerini taşıyan kalede, Orta Çağ'a ait önemli kalıntılar da mevcuttur. Başta sur duvarları olmak üzere, iç kaleye geçişi sağlayan kemerli giriş, buradaki depolar, seyir eyvanı ve arkeolojik kazılarla daha da gün yüzüne çıkarılması gereken iç kale kalıntılarının büyük bir kısmı Orta Çağ dönemine aittir **(Fotoğraf 49-50).**

3.5.3. Selman (Cibeb) Kalesi

Diyarbakır'ın Eğil ilçesinin yaklaşık 10 kilometre güneyinde, Dicle Nehri'ne hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır.

Kalesi'nin yapım tarihi ve kim tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, farklı kaynaklarda adı geçen Cebabbir Kalesi'nin

Mervaniler döneminde, yani X. yüzyılda inşa edildiği ve daha sonraki dönemlerde de kullanıldığı düşünülmektedir. Kalenin sadece bir savunma yapısı olmanın ötesinde, Amid (Diyarbakır) ile Elâzığ arasındaki kervan yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla inşa edilmiş olabileceği de metinde vurgulanmaktadır. Ayyubi Meliki el-Kamil tarafından 1230 yılında tahrip edildiği ve 1240 yılında Selçukluların idaresine girdiği belirtilmiştir (Yıldız, 2012, s.40). **(Fotoğraf 51)**

Stratejik konumu sayesinde hem savunma hem de ticaret yollarının denetimi açısından tarih boyunca önemli bir işlev üstlenmiştir. Özellikle Amid (Diyarbakır) ile Elaziz (Elazığ) arasında uzanan güzergâhın güvenliğini sağlamak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Kale, doğal kayalık kütlesi üzerine inşa edilmiş olup kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Üç tarafı derin vadilerle çevrili olan yapı, zayıf ve alçak kesimlerde sur duvarları, burçlar ve hendeklerle güçlendirilmiştir. Kuzey tarafındaki hendek, savunma sisteminin önemli unsurlarından biridir. Giriş, güney cephesinde yer almakta ve iki sur duvarıyla tahkim edilmektedir. Doğu cephesindeki yol, kaleye ulaşımın ana güzergâhını oluşturmuştur. Yapının batı kesimindeki surlar günümüze kadar kısmen sağlam ulaşmış olup, kuzey bölümünde düzgün kesme taşlardan yapılmış bir burç bulunmaktadır. Surların yüksekliği günümüzde 1–3 metre arasında değişmektedir; bu durum zamanla meydana gelen tahribatı ortaya koymaktadır. İç kısımda temel kalıntılar, kaya oyma sarnıçlar ve Dicle Nehri'ne kadar uzanan tüneller yer almakta; bu unsurlar kalenin uzun süreli kuşatmalara karşı tasarlandığını göstermektedir. Mimari açıdan, plan ve inşa teknikleri bakımından Eğil Kalesi ile benzerlik gösteren yapı, muhtemelen farklı kültürlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Çevresinde insan eliyle oyulmuş çok sayıda mağaranın varlığı, bölgenin tarih öncesi dönemlere uzanan bir yerleşim geçmişine sahip olduğunu göstermektedir. Asur-Süryani kaynaklarında “Cebahira” adıyla anılan bu yapının, halk arasında “Cibeb Kalesi” olarak bilinmesi, kalenin tarihsel sürekliliğini ve kültürel hafızadaki yerini pekiştirmektedir (Yıldız, Erdal & Koç, 2010, s. 350-351). **(Fotoğraf 52)**

Selman Kalesi'nin güney cephesi, doğal kayalığın en alçak ve savunmasız kısmını teşkil etmektedir. Bu nedenle bölgede, ardışık biçimde inşa edilmiş iki sur hattı ile savunma güçlendirilmiştir. İlk sur hattının merkezinde, sur yapısına benzer biçimde iki aşamalı bir yöntemle inşa edilmiş ana giriş kapısı yer almakta olup, kapının her iki

yanında kulelerle destek sağlanmıştır. Günümüze ulaşan güney surlarının temel kısımları 0,50 ila 1 metre arasında değişen yüksekliklere sahiptir. İlk sur hattının yaklaşık 10 metre gerisinde ise, savunmayı pekiştirmek amacıyla ikinci bir sur hattı inşa edilmiştir. Bu iç surun orta kesiminde de kulelerle desteklenmiş bir giriş kapısı bulunmaktadır. Kalenin batı cephesi, doğal kayalık yapısıyla korunmakta; güneybatı köşesinde ise daha alçak bir noktada surlar ve bir burç ile ek bir savunma hattı oluşturulmuştur. Bu bölümdeki surların mevcut yüksekliği 2 ila 5 metre arasında değişmektedir. Kuzeybatı yönü tamamen kayalıkla çevrili olduğundan, burada ek savunma yapısına ihtiyaç duyulmamıştır. Güney cephesindeki iki kademeli giriş kapısından iç bölümlere geçiş sağlanmaktadır. Kale içerisinde geçmişte yapılan kaçak kazılar, temel izlerinin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Üst kısımlarda, doğal kaya kütlelerinin yontulmasıyla oluşturulmuş çok sayıda su sarnıcı bulunmaktadır. İç mekânda, alt bölümlerin doğal kaya oyularak, üst kısımların ise taş malzeme kullanılarak inşa edildiği çeşitli depolar yer almaktadır. Orta bölümde, doğal kayanın düzeltilmesi yoluyla oluşturulmuş platformlar bulunmaktadır. Kuzeydoğu yönünde, günümüzde açık durumda olan ve Dicle Nehri'ne ulaşan gizli bir tünelin girişi yer almaktadır. Kale inşasında kesme taş malzeme kullanılmış, bu taşlar kalenin kuzeyinde bulunan doğal kayalıktan temin edilmiştir. Ayrıca, kalenin güneyi ve güneybatısında, surların dışında yaşamış halka ait yapıların temel izleri ve kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır (Yıldız, 2012, s.42). **(Fotoğraf 53)**

3.5.4. Amini Kalesi

Diyarbakır'ın Eğil ilçesinin 4-5 km güneyinde, Dicle Nehri'nin iki kolunun birleştiği stratejik bir noktada, yüksek bir kaya kütlesi üzerine inşa edilen bir kale bulunmaktadır. Topografik konumu sayesinde üç cephesi sarp kayalıklarla çevrili olan kale, savunma açısından doğal bir avantaja sahiptir. Tek bir giriş kapısının bulunması, kalenin erişiminin kolayca kontrol edilmesini sağlamaktadır.

Kaleden Dicle Nehri'ne inen bir yol bulunmaktadır. Bu yol, kalenin su kaynaklarına erişimini ve olası kaçış yollarını sağlamış olabilir. Kalenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Asur Kralı III. Salmanassar'ın (M. Ö. 859-824) yaptırdığına inanılmaktadır. Bu durum, kalenin Asur dönemine kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunu düşündürmektedir. Kale, Asur döneminde muhtemelen sadece iç kale olarak yapılmış, daha sonraki dönemlerde dış kale de ilave edilmiştir.

Bu durum, kalenin zaman içinde genişletildiğini ve farklı savunma ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlendiğini göstermektedir. Kale, savunma amaçlı olarak kullanılmış, ancak aynı zamanda bir yönetim merkezi ve bir ticaret merkezi olarak da işlev görmüştür. Bu durum, kalenin çok yönlü bir kullanıma sahip olduğunu ve bölgedeki siyasi ve ekonomik faaliyetlerde önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Ünal, 1975: 15).

Kale, Asur Kralı III. Salmanassar'ın kabartmasıyla ünlüdür. Bu kabartmada, kral, bir savaş arabasında tasvir edilmiştir. Bu kabartma, Asur sanatının ve kraliyet gücünün bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Kabartmanın yanı sıra, kalede çeşitli dönemlere ait çivi yazılı kitabeler de bulunmaktadır. Bu kitabeler, kalenin tarihsel süreçteki farklı dönemlerine ait bilgiler sunmaktadır ve arkeolojik açıdan büyük önem taşımaktadır (Demirtaş, 2007: 14)

Kalenin doğu bölümünde, yaklaşık yirmi metre mesafede yer alan kaya mezarı tarafımızca gerçekleştirilen incelemeler sonucunda tespit edilmiştir. Bizans İmparatorluğu dönemine, muhtemelen IV. yüzyıla tarihlendirilen bu mezar, doğal kayaya oyularak oluşturulmuştur. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapıya, iki kademeli bir açıklıktan girilmektedir. Yaklaşık 2,00 x 2,00 metre ölçülerine sahip kare planlı odanın doğu, batı ve kuzey duvarlarının alt kısımları seki biçiminde düzenlenmiş, ayrıca derin nişlerle hareketlendirilmiştir. Kale içerisinde, kuzeydoğu yönünde ve Dicle Nehri'ne hâkim konumda bulunan diğer kaya mezarı da benzer şekilde Bizans dönemine, büyük ihtimalle IV. yüzyıla aittir. Tek mekânlı olan bu yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plan göstermekte olup kuzey cephesinde açılan dikdörtgen formlu bir girişten ulaşılmaktadır. Yaklaşık 2,15 x 2,31 metre boyutlarında olan odanın doğu, batı ve güney duvarları ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş derin nişlerle zenginleştirilmiştir. (Yıldız, Erdal & Koç, 2010, s. 350)

Bazı Asur-Süryani kaynaklarında, Yamani kalesi, Zışat kalesi olarak da isimlendirilir. Bu durum, kalenin farklı dönemlerde farklı isimlerle anıldığını ve farklı kültürler tarafından kullanıldığını göstermektedir. Eğilli tarihçi Yuşea, MS 502 yılında bu kalenin İran hükümdarı II. Şapur tarafından alınıp ahalsinin kılıçtan geçirildiğini, kalenin yıktırıldığını ve bir daha burada insan yaşamadığını yazar. Bu durum, kalenin tarihsel süreçte savaşlara ve yıkımlara maruz kaldığını göstermektedir. Amini Kalesi, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Ünal, 1975: 24). Asurlular,

Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler ve Memlûkler tarafından kullanılmıştır. Bu durum, kalenin stratejik önemini ve farklı dönemlerdeki siyasi güçler tarafından kontrol altına alınmaya çalışıldığını göstermektedir. **(Fotoğraf 54)**

Asur döneminde inşa edildiği düşünülen kale, daha sonra Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmıştır. Her dönemde farklı eklemeler ve onarımlar görülmüş, bu durum kalenin mimari yapısında çok katmanlı bir tarihsel dokunun oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Bizans döneminde kaleye ait surlar ve kuleler, savunma işlevini güçlendirmiştir. Osmanlı döneminde ise kale, daha çok idari ve askeri bir merkez olarak kullanılmıştır.

3.6. MAĞARALAR

3.6.1. Çayönü Hilar Mağaraları

Çayönü Hilar Mağaraları Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde Sesveren pınar köyü sınırları içerisinde yer almaktadır.

Çayönü yerleşmesi ile birlikte Anadolu ve Mezopotamya'nın en eski kültürel merkezlerinden biri kabul edilmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalar, bu bölgenin geçmişinin M.Ö. 9. binyıla kadar uzandığını göstermekte ve avcı-toplayıcı yaşam biçiminden tarımsal üretime dayalı yerleşim düzenine geçişin önemli bir örneğini sunmaktadır. Bu nedenle mağaralar, yalnızca barınma alanı olmanın ötesinde, sosyal, kültürel ve estetik boyutlarıyla da dikkat çekmektedir (Özkan & Yağcı, 2021, s. 18-19). (Fotoğraf 55)

Hilar Mağaraları'nı özgün kılan unsurların başında kaya mezarlarında bulunan kabartmalar gelmektedir. Bu kabartmalar; insan figürleri, geometrik şekiller (üçgen, daire, kare), tamgalar ve Sami dilinde yazılmış kitabelerle temsil edilmektedir. Figürler, dönemin toplumsal yapısı, dini inançları ve estetik anlayışını yansıtırken; geometrik motifler genellikle kozmolojik anlamlarla ilişkilendirilmiştir. Örneğin daire sonsuzluğu, üçgen eril veya dişil gücü, kare ise maddi dünyayı sembolize etmektedir. Bu bağlamda söz konusu kabartmaların yalnızca süsleme amacı taşımadığı, aynı zamanda iletişimsel bir işlev üstlendiği anlaşılmaktadır (Özkan & Yağcı, 2021, s. 22-23).

Hilar Mağaraları'nda bulunan üçgen biçiminin halk inançlarında, bazı durumlarda hoş kokulu sarı çiçeklere sahip ıhlamur ağacıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu

ilişki, özellikle "çüke/yüke" olarak adlandırılan bir sembolle pekiştirilir ve üçgen formunun bu ağaç ve ona atfedilen anlamlarla bağlantısını güçlendirir. Bu tür sembolik bağlamlar, folklorik araştırmalarda sıklıkla ele alınan konular arasındadır ve bir kültürün doğaya ve nesnelere yüklediği anlamları ortaya koyar (Toprak, 2011, s. 564).

Kabartmalarda tasvir edilen insan figürleri, dönemin sosyal hiyerarşisine dair ipuçları sunmaktadır. Kadın, erkek ve çocuk figürlerinin farklı duruşlarla betimlenmesi, dönemin toplumsal düzenini ve dini yaklaşımlarını yansıtmaktadır. Ayrıca damgalar, toplulukların aidiyetlerini ve kimliklerini sembolik olarak ifade etmektedir. Mağara girişlerinde yer alan Sami dilindeki yazıtların ise mezar sahiplerine ilişkin bilgiler sunduğu düşünülmektedir (Özkan & Yağcı, 2021, s. 24-26).

(Fotoğraf 56)

Hilar Mağaraları, yalnızca arkeolojik açıdan değil; estetik, kültürel ve iletişimsel boyutlarıyla da büyük bir öneme sahiptir. Kabartmalar ve sembolik motifler hem yerel hem de evrensel değerleri temsil etmekte ve bir toplumsal hafıza unsuru olarak geçmişten günümüze aktarılmaktadır. Bu bağlamda Hilar Mağaraları, kültürel sürekliliği sağlayan önemli bir miras niteliği taşımaktadır (Özkan & Yağcı, 2021, s. 28-29).

3.6.2. Açan Pişman Açmayan Pişman Mağaraları

Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde, Zülküf Dağı'nın kuzey yamaçlarında yer alan Açan Pişman Açmayan Pişman Mağaraları hem doğal güzellikleri hem de zengin kültürel mirasıyla dikkat çeken önemli bir yapıdır. Mağara girişindeki büyük bir taşın üzerinde eski yazıyla yazılmış "Açan Pişman, Açmayan Pişman" ibaresi, bölge halkı arasında nesiller boyu anlatılan efsanelere kaynaklık etmiştir (Atılğan, 1967: 16).

(Fotoğraf 57)

Bu gizemli yazıt, halkta hem merak hem de korku uyandırmış, bu nedenle mağaraların girişi günümüze kadar açılmamıştır. Yaygın inanışa göre, mağaraların içinde eski krallara veya derebeylerine ait hazineler bulunmaktadır. Ancak bu hazinelerin büyümlü bir mühürle korunduğuna inanılır. Girişin devasa bir kaya bloğuyla kapatılmış olması, bu efsaneleri daha da güçlendirmiştir (Üzülmez, 2005: 29).

Açan Pişman Açmayan Pişman Mağaraları, Ergani'nin tarihî, kültürel ve doğal mirasının önemli bir parçasıdır. Sahip olduğu efsaneler, arkeolojik potansiyel ve

etkileyici coğrafyasıyla hem yerel hem de uluslararası ziyaretçiler için keşfedilmeyi bekleyen bir hazine konumundadır.

DEĞERLENDİRME

Diyarbakır'ın Ergani ve Eğil ilçeleri, binlerce yıllık tarihi süreç içerisinde farklı medeniyetleri barındırmış, bu durum bölgenin sanatsal ve yapısal özellikleri zengin farklı unsurları bir araya getirmesine sebep olmuştur. Bu araştırmada, söz konusu ilçelerdeki tarihi eserler; camiler, kiliseler, türbeler, hamamlar, kaleler ve mağaraları analiz etmeyi amaçlamıştır, her bir yapı türü kendi döneminin yapısal özellikleri ve farklı bölgelerdeki benzer yapılarla karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Ergani ve Eğil'deki cami yapım üslubu, bölgenin tarihsel sürekliliğini yansıtan en önemli unsurlardan biridir. Analiz edilen camiler, plan, malzeme ve süsleme özellikleri yönünden üç farklı dönemi ifade etmektedir.

Eğil Ulu Camii, Selçuklu dönemi dini mimarisinin belirgin özelliklerini yansıtır. Enine dikdörtgen plan şeması, mihrap önü kubbesi ve sadelik göze çarpmaktadır. Malzeme olarak bölgeye özgü krem renkli kesme taş tercih edilmiştir. Süsleme, portal ve mihrap gibi öne çıkan noktalara yoğunlaşmış olup geometrik ve bitkisel motifler ön plandadır. Bu özellikleriyle Silvan Ulu Camii ve Mardin Ulu Camii gibi Artuklu dönemi eserleriyle ortak özellikler taşır.

Diyarbakır Ulu Camii ise çok daha erken bir dönemi, Emevi ve Abbasilerle başlayan avlulu cami geleneğini temsil eder. Eğil Ulu Camii'ndeki enine plan ve sadelik yerine, çok sütunlu, organik bir plana ve siyah-beyaz taşlarla oluşturulmuş zengin bir cephe süslemesine sahiptir. Kurşunlu Camii ise Osmanlı dönemine aittir ve merkezi kubbe planıyla Eğil Ulu Camii'ndeki şemadan tamamen ayrılır. Süsleme daha çok iç mekandaki çini ve kalem işlerine kaymıştır. Sonuç olarak, bu üç cami; Emevi-Abbasi, Selçuklu-Artuklu ve Osmanlı olmak üzere bölgede üst üste örülen üç büyük medeniyet döneminin mimari kimliklerini özetler.

Bölgede yer alan kiliseler, Bizans ve Süryani yapı geleneğinin etkilerini yansıtır. Meryem Ana Kilisesi, erken Hristiyanlık döneminin önemli bir anıtsal yapısıdır. Bazilika plan şeması, üç nefli iç mekân düzeni ve apsis bölümüyle öne çıkar. Malzeme olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Süslemede freskler ve taş işçiliği öne çıkmaktadır. Bu özellikleriyle Antakya'daki St. Pierre Kilisesi ve Kapadokya'daki kaya kiliseleriyle yakınlık gösterir.

Şahveliyan Kilisesi ise daha küçük ölçekli ve basit bir planı mevcuttur. Tek nefli yapı, bölme duvarlarıyla çeşitli kullanım alanlarına bölünmüştür. Malzeme olarak kaba yontu taştan yararlanılmıştır. Süsleme oldukça sadedir. Bu özellikleriyle Anadolu'nun taşra bölgelerindeki küçük ölçekli kiliselerle yakınlık gösterir.

Diyarbakır kent merkezindeki kiliseler ise bu geleneklerin kentsel ölçekteki yansımalarıdır. Suriçi'nde yer alan Mar Petyun Keldani Kilisesi ve Meryemana Süryani Kadim Kilisesi, anıtsal ölçeği ve bazilikal planı korumakla birlikte, çeşitli dönemlerde geçirdikleri onarımlarla farklı üslup özellikleri de sergiler. Kentteki en dikkat çekici örneklerden biri olan Surp Giragos Ermeni Kilisesi ise yöresel siyah-beyaz kesme taş işçiliği ve geniş avlu kompleksi ile dini mimarinin kent kültürüyle bütünleşmiş halini yansıtır. Bu yapılar, hem anıtsal hem de taşra nitelikli kiliselerden farklı olarak, uzun bir tarihsel süreklilik içinde kentsel dokunun bir parçası haline gelmişlerdir.

Bölgedeki türbeler, İslami dönem anıt mezar geleneğinin önemli yapılarındandır. Cafer Bey Kümbeti, Selçuklu kümbet üslubunun karakteristik özelliklerini yansıtır. Sekizgen gövde, piramidal külah ve baldaken tarzı cephe yapısıyla dikkat çeker. Malzeme olarak detaylı işleme uygun krem renkli kesme taş uygulanmıştır. Süslemede geometrik bordürler, mukarnaslı frizler ve bitkisel motifler hakimdir. Bu özellikleriyle Kayseri'deki Döner Kümbet ve Ahlat'taki Selçuklu kümbetleriyle yakınlık gösterir.

Hazretisi Peygamber Türbesi ve Nebi Harun Türbesi, daha basit bir mimari üslupla yapılmıştır. Kare planlı, kubbeli yapılar olarak planlanmışlardır. Malzeme olarak kaba yontu taş tercih edilmiştir. Süsleme en düşük düzeydedir. Bu özellikleriyle Anadolu'nun diğer bölgelerindeki yöreye özgü türbelerle uyum gösterir.

Diyarbakır kent merkezindeki türbeler ise bu iki farklı eğilimin bir sentezini sunar. Örneğin, Şeyh Mutahhar Türbesi (Dört Ayaklı Minare) kare kaide üzerinde yükselen silindirik gövdesi ve konik külahıyla geleneksel kümbet formunu sürdürürken, altından geçen dört sütunla sıra dışı bir tasarım sergiler. Zinciriye Medresesi içindeki türbe ise medreseye entegre kubbeli bir yapı olarak daha mütevazı bir karaktere sahiptir. Bu yapılar, anıtsal Selçuklu kümbeti geleneği ile sade taşra türbeleri arasında bir geçiş formu olarak değerlendirilebilir. Malzeme olarak Diyarbakır'a özgü siyah-beyaz kesme taş kullanımı, bu türbeleri bölgenin mimari kimliğiyle bütünleştiren temel unsurdur.

Osmanlı dönemi sosyal hayatın önemli eserleri olan hamamlar, bölgedeki mimari farklılığı gösterir. Eğil Tekke Hamamı, klasik Osmanlı hamam mimarisinin temel özelliklerini yansıtır. "Haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli" plan şeması, soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık kısımlarından meydana gelir. Malzeme olarak kalın taş duvarlar, tuğla kubbeler ve mermer kaplamalar tercih edilmiştir. Süslemede tuğla desenleri ve kalem işi süslemeler ön plandadır. Bu yönüyle Bursa'daki Orhan Bey Hamamı ve İstanbul'daki Çemberlitaş Hamamı ile benzerlik gösterir.

Kale Hamamı ise daha küçük ölçekli ve fonksiyonel bir düzene sahiptir. Malzeme olarak yerel taş ve horasan harcı kullanılmıştır. Süsleme oldukça basittir. Bu özellikleriyle Anadolu'nun diğer küçük yerleşimlerdeki mahalle hamamlarıyla yakınlık gösterir.

Diyarbakır'daki hamamlar ise bu iki tipoloji arasında bir geçiş formu sunar. Örneğin Vahap Ağa Hamamı ve Çardaklı Hamam, Eğil Tekke Hamamı'ndaki klasik Osmanlı plan şemasını takip ederken, inşasında bölgeye özgü siyah-beyaz kesme taş kullanılmıştır. Bu durum, standart Osmanlı mimarisinin yerel malzemeyle uyumunu gösterir. Diğer yandan, kentteki daha mütevazı mahalle hamamları ise Kale Hamamı'nın işlevsel ve sade üslubuna yakındır. Diyarbakır hamamları, merkezi Osmanlı üslubu ile taşra sadeliği arasındaki mimari diyalogun somut örneklerini oluşturur.

Bölgedeki kaleler, askeri mimarinin önemli yapılarındandır. Ergani Kalesi, çok aşamalı bir plana sahiptir. Asur, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait yapı etkilerini yansıtır. Malzeme olarak bazalt ve kireçtaşı tercih edilmiştir. Koruma odaklı bir plana sahiptir. Bu özellikleriyle Diyarbakır Surları ve Van Kalesi ile yakınlık gösterir.

Eğil Asur Kalesi, Asur dönemi savunma mimarisinin örneklerini içinde barındırır. Kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Malzeme olarak iri kesme taş bloklar tercih edilmiştir. Kale içindeki kaya kilisesi, erken Hristiyanlık dönemi kaya oyma mimarisine örnek oluşturur. Bu özellikleriyle Hasankeyf Kalesi ve Midyat'taki kaya yapılarıyla yakınlık gösterir.

Diyarbakır Kalesi ve Surları ise bu iki kale tipolojisinin ötesinde, bir kenti çevreleyen dünyanın en eski ve en büyük savunma sistemlerinden biri olarak öne çıkar. Ergani Kalesi gibi çok katmanlı bir tarihe sahip olmakla birlikte, askeri ölçeği ve

kentsel işlevi onu farklı bir seviyeye taşır. Yaklaşık 5.8 km uzunluğundaki surları, çok sayıda burç, kapı ve yazıtı ile sadece bir savunma yapısı değil, aynı zamanda açık hava müzesi niteliği taşıyan anıtsal bir belgedir.

Malzeme olarak, bölgenin karakteristiği olan siyah bazalt taşın hakimiyeti dikkat çeker. Bu malzeme kullanımı, hem Ergani hem de Eğil Kaleleri ile ortak bir paydadır. Ancak, surlar üzerindeki Roma, Bizans, Selçuklu, Artuklu ve Osmanlı dönemlerine ait kitabeler ve kabartmalar (örneğin Selçuklu çift başlı kartalı), Diyarbakır Surları'nın tarihsel süreklilik bağlamında Ergani Kalesi'yle benzeştiğini, ancak bu kültürel birikimi belgeleyen zenginliği ile onu aştığını gösterir.

Eğil Asur Kalesi'nin aksine, Diyarbakır Kalesi sadece askeri bir karakol değil, içinde yerleşim olan bir "iç kale" (İçkale) yapısına da sahiptir. İçkale'deki Artuklu Sarayı, Hz. Süleyman Camii, çeşmeler ve diğer sivil yapılar, kaleyi bir yaşam alanına dönüştürmüştür. Bu özelliğiyle Eğil Kalesi'ndeki tek işlevli askeri yapılaşmadan ayrılır ve Hasankeyf Kalesi'ndeki kentsel dokuyu andırır. Ergani Kalesi tarihsel katmanlaşmanın, Eğil Kalesi ise belirli bir dönemin (Asur) ve kaya oyma mimarisinin önemli bir temsilcisiyken, Diyarbakır Surları ve Kalesi her ikisini de kapsayan; askeri, idari, dini ve sivil işlevleri bir arada barındıran, ölçek ve anıtsallık açısından bölgenin en üst düzeydeki mimari ifadesini oluşturur. Bu haliyle, yerel savunma mimarisinden evrensel bir kültür mirası statüsüne uzanan bir süreci simgeler.

Bölgenin toprak ve kaya yapısından kaynaklanan mağaralar, prehistorik dönem yerleşimlerinin önemli örneklerindendir. Hilar Mağaraları ve Deren Mağaraları, Neolitik dönem yerleşimleri olarak ön olmaktadır. İçlerinde taş aletler, seramik parçaları ve insan kalıntıları tespit edilmiştir. Bu özellikleriyle Antalya'daki Karain Mağarası ve Şanlıurfa'daki Göbeklitepe ile aynı sınıfta değerlendirilir.

Açan Pişman Açmayan Pişman Mağaraları ise farklı dönemlerde ağırlıklı olarak sığınak ve depolama amaçlı kullanılmıştır. İçlerinde fresk izleri ve yazıtlar yer almaktadır. Bu özellikleriyle Kapadokya'daki kaya yerleşimleriyle yakınlık gösterir.

Ergani ve Eğil'deki tarihi yapılar, plan, malzeme ve süsleme özellikleri açısından incelendiğinde, bölgenin mimari yapısının üç ana temada şekillendiği görülmektedir:

1. Yerel Gelenek: Yöresel malzeme (krem renkli kesme taş, bazalt) ve işçilik, tüm yapılarda ortak nokta oluşturmaktadır.

2. Bölgesel Etkileşim: Artuklu, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük medeniyetlerin mimari özellikleri, yerel unsurlarla karıştırılarak uygulanmıştır.

3. Merkez-Çevre İlişkisi: İmparatorluk başkentlerindeki anıtsal yapıların plan ve üslup özellikleri, taşraya uyarlanarak sergilenmiştir.

Bu üçlü yaklaşım, Ergani ve Eğil'i Anadolu mimarlık tarihi içinde özgün ve önemli bir konuma getirmektedir. Bölge hem yerel kimliğini korumuş hem de büyük medeniyetlerin mimari yapılarını bünyesinde barındırarak çok aşamalı bir kültürel çeşitlilik oluşturmuştur.

SONUÇ

Diyarbakır'ın Ergani ve Eğil ilçeleri üzerine yapılan bu mimari karşılaştırmalı analiz, söz konusu bölgelerin, Anadolu'nun kültürel ve sanatsal istikrarını anlamak yönünden ne kadar önemli birer laboratuvar işlevi gördüğünü açığa çıkarmıştır. Yapılan araştırma, her iki ilçenin mimari yapılarının; plan şemaları, süsleme programları ve malzeme kullanımı üzerinden okunabilen derin bir tarihsel tabakalaşma ile şekillendiğini ön plana çıkarmıştır.

İncelemenin bulguları, Eğil'in mimari yapısını şekillendiren unsurların genellikle Artuklu ve Selçuklu dönemlerine ait olduğunu ortaya koymaktadır. Taciyan Camii ve Cafer Bey Kümbeti gibi yapılarda gün yüzüne çıkan bu kimlik; enine gelişen mekân anlayışı, masif kesme taş malzeme ve taş üzerine işlenmiş geometrik ve mukarnaslı süsleme anlayışı ile ifade edilmektedir. Bu durum, Eğil'i, Orta çağ Anadolu'sunun yerel ve bölgesel üslup diline bağlayan sağlam bir bağlantı oluşturmaktadır.

Buna karşılık, Ergani'de hâkim olan mimari karakterin, Osmanlı İmparatorluk döneminin merkezî etkileri ile biçimlendiği tespit edilmiştir. Hacı Sinan Camii örneğinde olduğu gibi, merkezî kubbe etrafında yükselen anıtsal mekân anlayışı, sıva yüzeyler üzerinde gelişen kalem işi bezeme programı ve kubbelerde kullanılan kurşun kaplama gibi imparatorluk standartları, Ergani'yi Osmanlı'nın merkez-çevre ilişkisi bağlamında konumlandırmaktadır. Bu durum, merkezî üslubun taşradaki yansımasının somut bir kanıtıdır.

Her iki ilçe de sivil ve askerî yapılar (kaleler, hamamlar) ve prehistorik alanlar (mağaralar) üzerinden, farklı dönemlerin üst üste binerek oluşturduğu çok katmanlı bir tarihselliği yansıtmaktadır. Eğil Kalesi ve Ergani Kalesi'nin stratigrafik katmanları ile bölgenin jeolojik yapısının bir sonucu olan mağara yerleşimleri, bu sürekliliğin en açık göstergeleridir. Netice itibarıyla, Ergani ve Eğil'in mimari mirası, birbirinden ayrıştırmaz bir bütünün parçalarıdır. Bu iki merkez, bir yandan ait oldukları dönemin büyük mimari gelenekleriyle (Artuklu ve Osmanlı) diyaloga girerek evrenselliği yakalarken, diğer yandan yöresel malzeme ve ustalıkla bu gelenekleri yeniden yorumlayarak özgün ve yerel bir kimlik inşa etmişlerdir. Dolayısıyla, bu çalışma, Anadolu mimarlık tarihi yazımının, merkezler kadar Ergani ve Eğil gibi çevre olarak addedilen ancak zengin birikimiyle bu tarihi zenginleştiren odaklar üzerinden

de okunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Her iki ilçe, mimari üslupların coğrafi dağılımını, etkileşimini ve dönüşümünü haritalandırmak için vazgeçilmez birer mihenk taşı değerindedir.

KAYNAKÇA

- Altun, A. (1978). Anadolu'da Artuklu mimarisi'nin gelişmesi. İstanbul.
- Arslan, R. (1999). Diyarbakır kentinin tarihi ve bugünkü konumu. İçinde S. Özpallabıyıklar (Ed.), *Diyarbakır: Müze şehir* (s. 81-107). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beysanoğlu, Ş. (1996). *Anıtlar ve kitabeleri ile Diyarbakır tarihi* (Cilt 2). Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Bizbirlik, A. (2002). 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bozan, O. , Ertekin, A. , Cengiz, A. , & Tavukçu, İ. (Eds.). (2023). *Cumhuriyetin 100. yılında Cumhuriyetten günümüze Ergani*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Demir, M. L. (2007). *Ortaçağ'dan günümüze Eğil ve Hani'deki mimari eserler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Demirtaş, A. (2007). İslam Fethine Kadar Diyarbakır, (Fırat Üniviversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- Dikmen Ateş, M. (1977). *Peygamberler tarihi*. İstanbul: Hakikat Kitabevi.
- Diyarbakır Valiliği. (1995). *2000'e beş kala Diyarbakır*. Diyarbakır.
- Diyarbakır. (1985). *Yeni Türk Ansiklopedisi* (s. 688-692). İstanbul: MEB.
- Diyarbakır. (1989). *Rehber Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 192-2002). İstanbul.
- Diyarbakır. (1996). *Türk Ansiklopedisi* (Cilt 13, s. 378-386). İstanbul: MEB.
- Erdem, A. (2012). *Diyarbakır'ın tarihi coğrafyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ergani Kültürel Mirasını Arıyor Projesi. (2025). *Turizm potansiyeli algı araştırması analiz sonuçları*. Ankara: Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayınları.

Erpolat, M. S. (2004). Düünden bugüne Ergani'deki ziyaret yerleri ve bu ziyaret yerleri için kullanılan terimler. İçinde *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri* (s. 518). Ankara: Tüksev Yayınları.

Evliyâ Çelebi. (2010). *Evliyâ Çelebi seyahatnamesi* (Cilt 4). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, S. (1960). İzmir'de Büyük Hamam ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi*, 11, 99-120.

Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Ankara.

Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 9, s. 469-472). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Grainger, G. (1990). *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic kingdom*. New York: Routledge.

Gündüz, N. , & Cengiz, G. S. (2011). *Eğil antik bir kent açık hava müzesi*. Diyarbakır: Eğil Kaymakamlığı Yayınları.

Güneli, Ş. (1966). *Bütün yönleriyle Ergani*. Ankara.

Haspolat, K. Y. (2012). *Eğil ve turizm peygamberler kenti Eğil*. İstanbul.

Haspolat, Y. K. (2012). *Eğil ve turizm*. <http://diyarbakirkitaplari.com/kitaplar.html>
Erişim: 17. 04. 2025.

Heyet. (2004). *Peygamberler tarihi ansiklopedisi* (Cilt 1). İstanbul: Hakikat Kitabevi.

Karakaş, A. (2012). Eğil ilçesi kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 5-18.

Karakaş, A. (2012). Kırsal turizm ve bölgesel kalkınma: Diyarbakır örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 5-18.

Kirschbaum, E. C. (2004). *Asurlular (Tarih, toplum, kültür)* (A. Yarbaş, Çev.). İzmir: İlya Yayınları.

Konyar, B. (1936). *Diyarbakır yıllığı* (Cilt 3). İstanbul: Diyarbakır Vilayeti Yayını.

Kuban, D. (2000). *Tarihi çevre korumanın mimarlık boyutu: Kuram ve uygulama*. İstanbul: YEM Yayın.

Kuruyazıcı, H. (1997). Diyarbakır. İçinde *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 461). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Menteş, A. (1988). *Diyarbakırlılar rehberi* (Cilt 3). İstanbul.

Mitford, T. B. (1980). *Roman rough Cilicia*. Toronto: Hakkert.

Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk mimarisi'nde geometrik süslemeler*. Ankara.

Özdoğan, A. (2007). Çayönü. İçinde M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.), *Türkiye'de neolitik dönem* (s. 57-99). İstanbul.

Özkan, M. , & Yağcı, U. (2021). Estetik ve kültürel bir iletişim nesnesi olarak Ergani Çayönü mağara kabartmaları ve sembolik motifler. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2(2), 18-30.

Öztürk, M. , & Yılmazçelik, İ. (1997). Arifi Paşa'nın seyahatnamesi Diyarbakır seyahatı. *Türk Tarih Belgeler Dergisi*, 28(22), 91-109.

Rehber Ansiklopedisi. (1989). Diyarbakır. İçinde *Rehber Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 192-2002). İstanbul.

Rose, T. C. (2004). *The rise of Seleukos Nikator, 327-301 BC: Military power and the creation of a Hellenistic monarchy*. Greenville, NC: East Carolina University Press.

Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk mimarisi*. İstanbul.

Şeref Han. (1990). *Şerefname* (M. E. Bozarslan, Çev.). İstanbul.

Tuncer, O. C. (1996). *Diyarbakır camileri*. Ankara: Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayınları.

Tuncer, O. C. (2002). *Diyarbakır kiliseleri*. Ankara.

Uğursal, S. (2011). *Tarihi yapıların yeniden işlevlendirilmesi: İzmir Sümerbank Basma Sanayi yerleşkesi örneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Ünal, R., (1975). Hüseyin Diyarbakır'daki Türk İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Erzurum.

Whittow, M. (1996). *The making of Byzantium, 600-1025*. Berkeley: University of California Press.

Yalçın, O. (1979). *Diyarbakır*. İstanbul.

Yıldız, İ. (2012). *Eğil'in kültürel mirası* (Yayın No. 7). Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları.

Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2010 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: Ergani Ulu Camii Kitabesi.....	71
Fotoğraf 2: Ergani Ulu Camii Güney Cephesi Kitabesi.....	72
Fotoğraf 3: Ergani Ulu Camii	73
Fotoğraf 4: Ergani Ulu Camii 2	73
Fotoğraf 5: Ergani Ulu Camii Planı	74
Fotoğraf 6: Eğil Ulu Camii	74
Fotoğraf 7: Eğil Ulu Camii Mihrabı	75
Fotoğraf 8: Eğil Ulu Camii Harim Mekânı.....	75
Fotoğraf 9: Eğil Ulu Camii Planı (R.H. Ünal'dan İşlenerek)	76
Fotoğraf 10: Şerbettin Köyü Camii (M. Latif Demir).....	76
Fotoğraf 11: Şerbettin Köyü Camii Güneydoğudan Görüntüsü (M. Latif Demir)	77
Fotoğraf 12: Şerbettin Köyü Camii Harim Kısım (M. Latif Demir).....	77
Fotoğraf 13: Şerbettin Köyü Camii Planı (M. Latif Demir)	78
Fotoğraf 14: Meryem Ana Kilisesi	79
Fotoğraf 15: Şahveliyan Kilisesi.....	80
Fotoğraf 16: Şahveliyan Kilisesi.....	81
Fotoğraf 17: Şahveliyan Kilisesi.....	82
Fotoğraf 18: Şahveliyan Kilisesi Planı.....	83
Fotoğraf 19: Kaya Kilisesi	83
Fotoğraf 20: Kaya Kilisesi	84
Fotoğraf 21: Kaya Kilisesi Haç Sembolleri	85
Fotoğraf 22: Kaya Kilisesi Planı	86
Fotoğraf 23: Hz. Enüş (Abbas) Peygamber'in Türbesi.....	87
Fotoğraf 24: Hz. Zülkifil Nebi (A. S) Makamı	87
Fotoğraf 25: Hz. Nebi Harun Türbesi	88
Fotoğraf 26: Hz. Nebi Harun Türbesi Planı	88
Fotoğraf 27: Nisanoğlu türbesi (M.Latif Demir)	89
Fotoğraf 28: Nisanoğlu türbesi (M.Latif Demir)	90
Fotoğraf 29: Nisanoğlu türbesi İç Görünümü (M.Latif Demir)	91
Fotoğraf 30: Nisanoğlu Türbesi Planı (R.H. Ünal'dan İşlenerek).	92
Fotoğraf 31: Kasım Bey Kümbeti.....	93
Fotoğraf 32: Kasım Bey Kümbeti Planı (R.H. Ünal'dan).....	94
Fotoğraf 33: Cafer Bey Türbesi	95
Fotoğraf 34: Cafer Bey Türbesi Planı	96
Fotoğraf 35: Eğil Tekkesi (R.H. Ünal'dan).	97
Fotoğraf 36: Eğil Tekkesi Giriş Kapısı (R.H. Ünal'dan).	98
Fotoğraf 37: Eğil Tekkesi Planı (R.H.Ünal'dan).	99
Fotoğraf 38: Zat-ı Ali Türbesi'nin Taş ve Toprak Yığını Şeklindeki Enkazı. (M.Latif Demir)	100
Fotoğraf 39: Zati Ali Türbesi Planı.....	101
Fotoğraf 40: Eğil Kale Hamamı (M.Latif Demir).....	102
Fotoğraf 41: Eğil Kale Hamamı (M.Latif Demir).....	102
Fotoğraf 42: Eğil Kale Hamamı'nın Soyunmalık Kısım (M.Latif Demir)	103

Fotoğraf 43: Eğil Kale Hamamı Planı (M. Latif Demir)	103
Fotoğraf 44: Ergani Kalesi	104
Fotoğraf 45: Ergani Kalesi	104
Fotoğraf 46: Eğil Kalesi	105
Fotoğraf 47: Eğil Kalesi Kral Kaya Kabartması	106
Fotoğraf 48: Eğil Kalesi Kral Kaya Mezarları	107
Fotoğraf 49: Eğil Kalesi Üst Kısımından Bir Görüntü	108
Fotoğraf 50: Eğil Kalesi Planı	109
Fotoğraf 51: Selman Kalesi	110
Fotoğraf 52: Selman Kalesi Batı Cephesinde Ki Hendek	111
Fotoğraf 53: Selman Kalesi Kule	112
Fotoğraf 54: Amini Kalesi	113
Fotoğraf 55: Çayönü Hilar Mağaraları	113
Fotoğraf 56: Çayönü Hilar Mağaraları Kabartmaları	114
Fotoğraf 57: Açan Pişman Açmayan Pişman Mağaraları	114

Fotoğraf 1: Ergani Ulu Camii Kitabesi

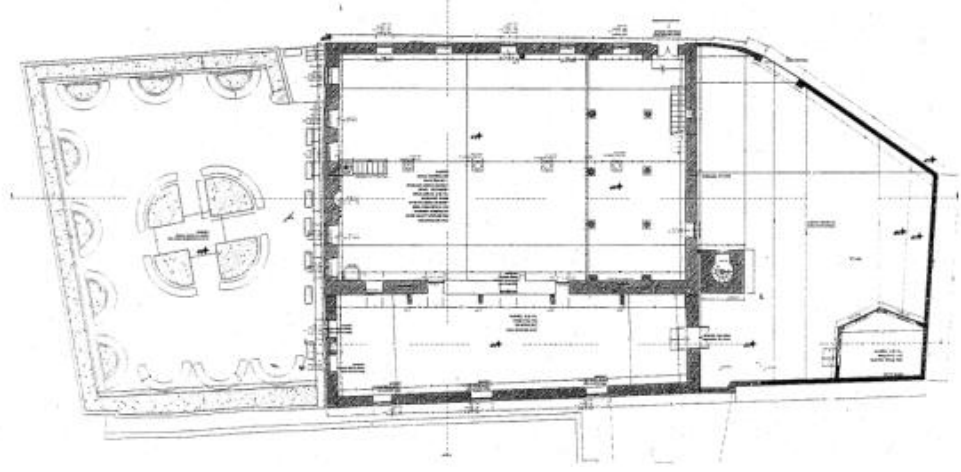
Fotoğraf 2: Ergani Ulu Camii Güney Cephesi Kitabesi

Fotoğraf 3: Ergani Ulu Camii

Fotoğraf 4: Ergani Ulu Camii 2

Fotoğraf 5: Ergani Ulu Camii Planı

Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri ortaçağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

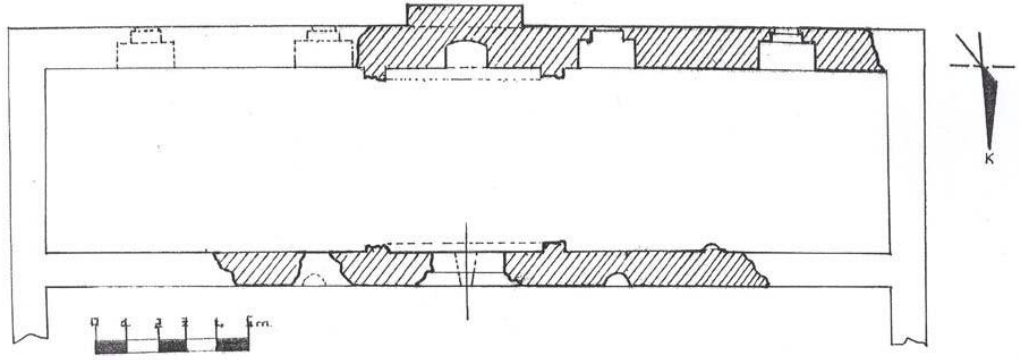
Fotoğraf 6: Eğil Ulu Camii

Fotoğraf 7: Eğıl Ulu Camii Mihrabı

Fotoğraf 8: Eğıl Ulu Camii Harim Mekânı

Fotoğraf 9: Eğil Ulu Camii Planı (R.H. Ünal'dan İşlenerek)

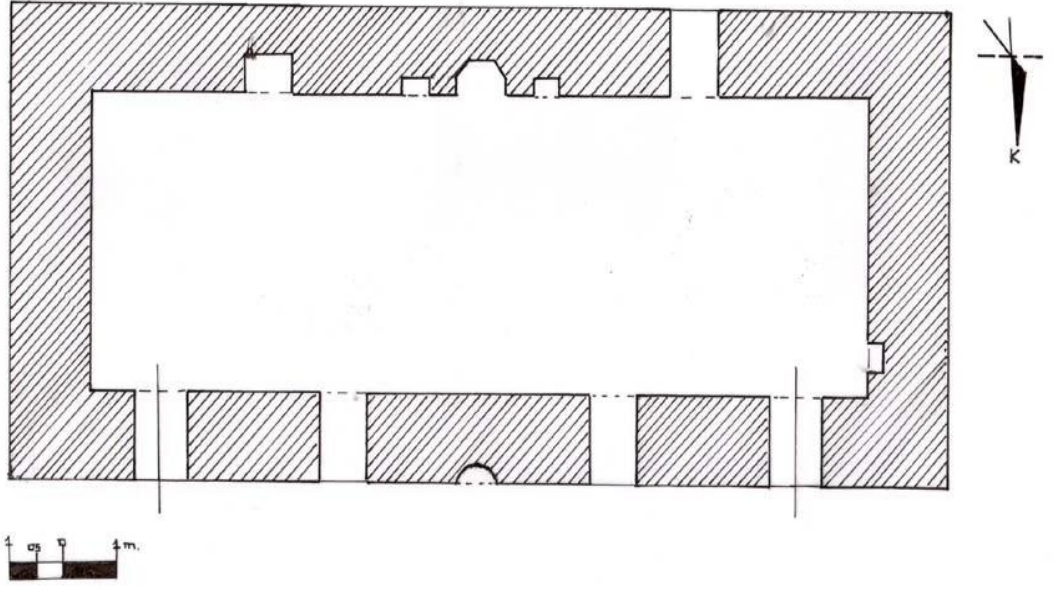
Fotoğraf 10: Şerbettin Köyü Camii (M. Latif Demir)

Fotoğraf 11: Şerbettin Köyü Camii Güneydoğudan Görüntüsü (M. Latif Demir)

Fotoğraf 12: Şerbettin Köyü Camii Harim Kısım (M. Latif Demir)

Fotoğraf 13: Şerbettin Köyü Camii Planı (M. Latif Demir)

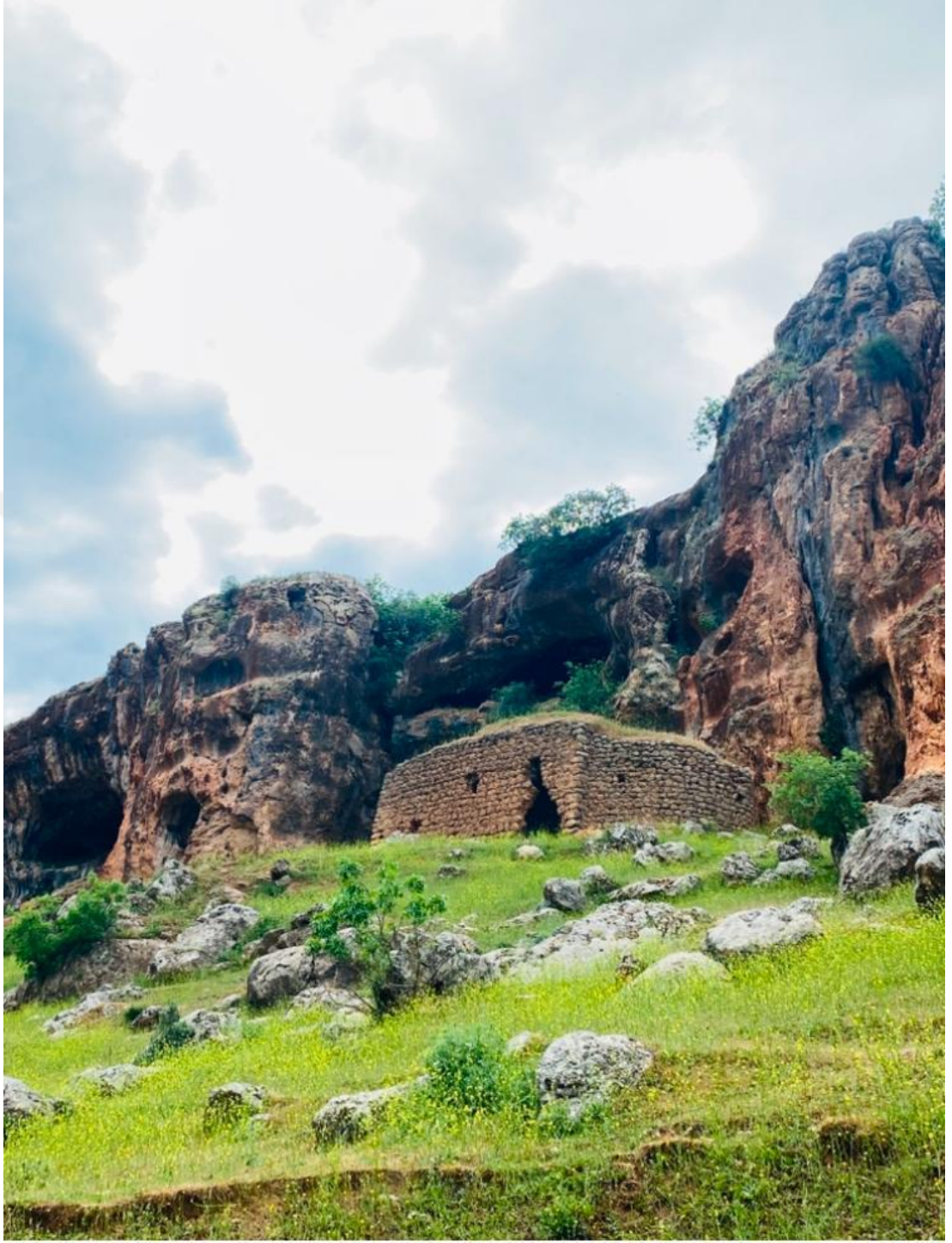
Fotoğraf 14: Meryem Ana Kilisesi

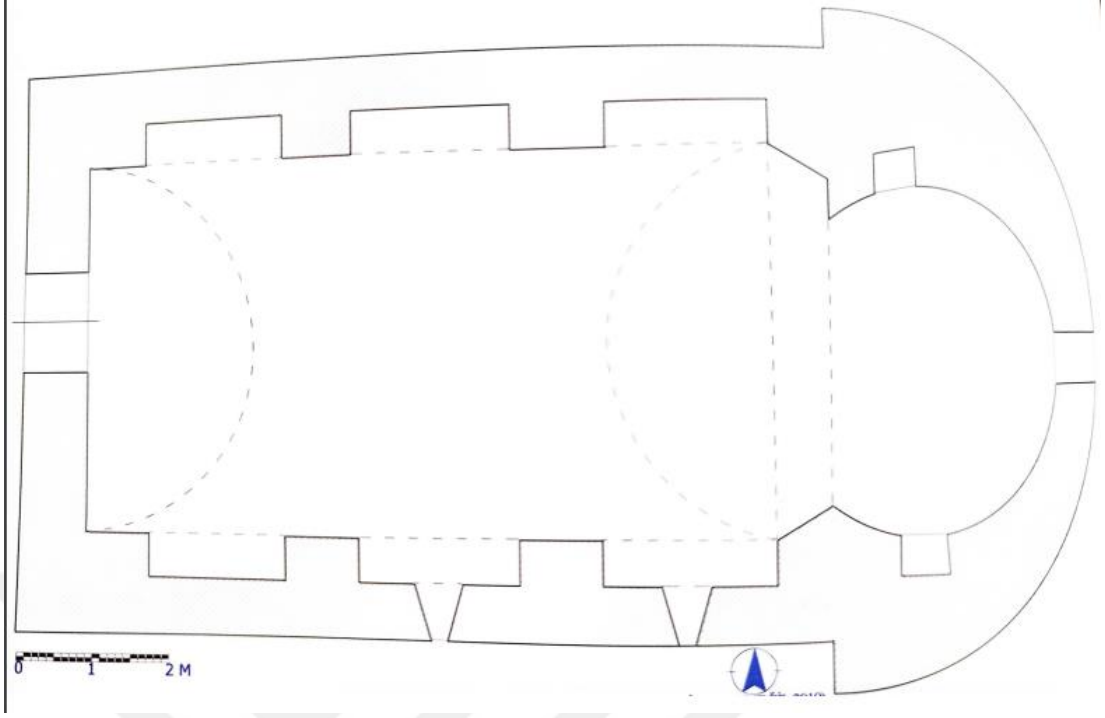
Fotoğraf 15: Şahveliyan Kilisesi

Fotoğraf 16: Şahveliyan Kilisesi

Fotoğraf 17: Şahveliyan Kilisesi

Fotoğraf 18: Şahveliyan Kilisesi Planı

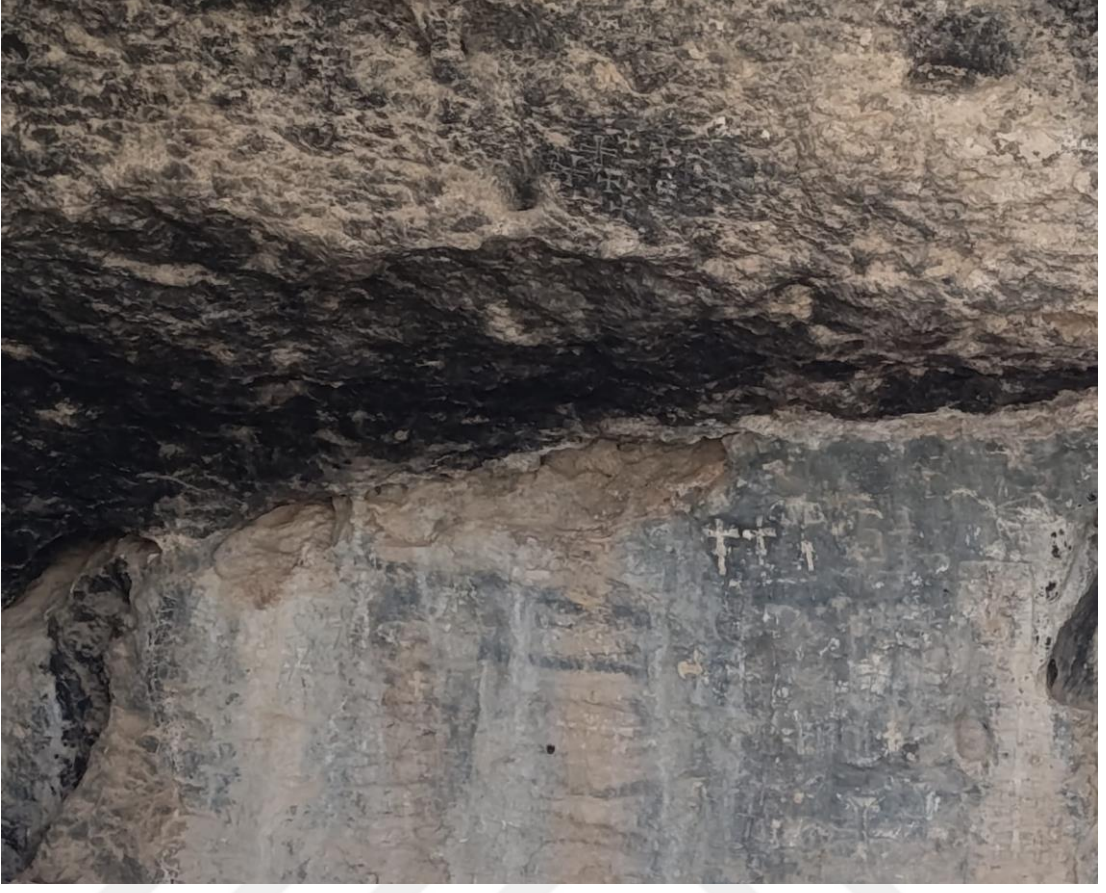
Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Fotoğraf 19: Kaya Kilisesi

Fotoğraf 20: Kaya Kilisesi

Fotoğraf 21: Kaya Kilisesi Haç Sembolleri

Fotoğraf 22: Kaya Kilisesi Planı

Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

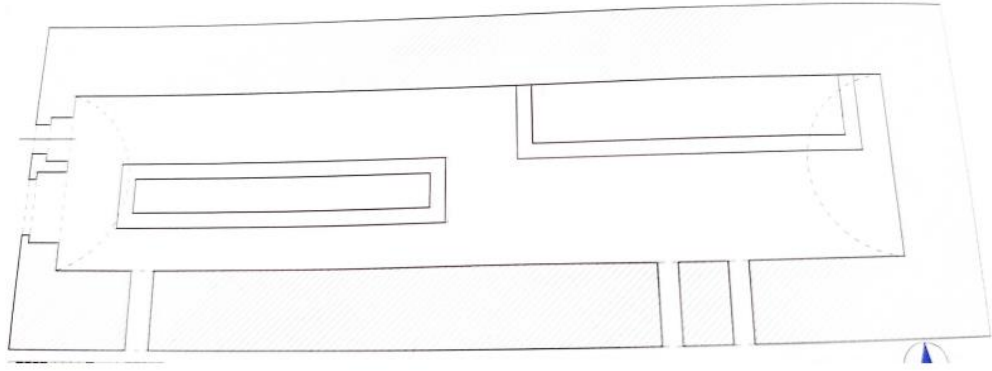
Fotoğraf 23: Hz. Enüş (Abbas) Peygamber'in Türbesi

Fotoğraf 24: Hz. Zülkifil Nebi (A. S) Makamı

Fotoğraf 25: Hz. Nebi Harun Türbesi

Fotoğraf 26: Hz. Nebi Harun Türbesi Planı

Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Fotoğraf 27: Nisanoğlu türbesi (M.Latif Demir)

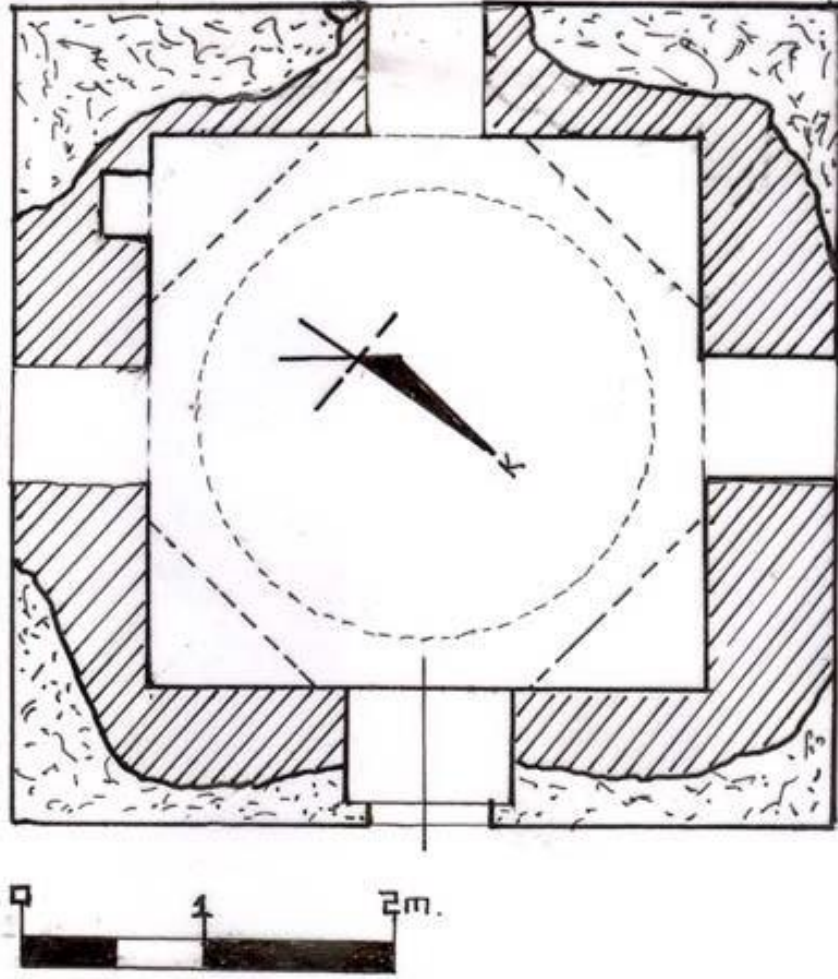
Fotoğraf 28: Nisanoğlu türbesi (M.Latif Demir)

Fotoğraf 28: Nisanoğlu türbesi (M.Latif Demir)

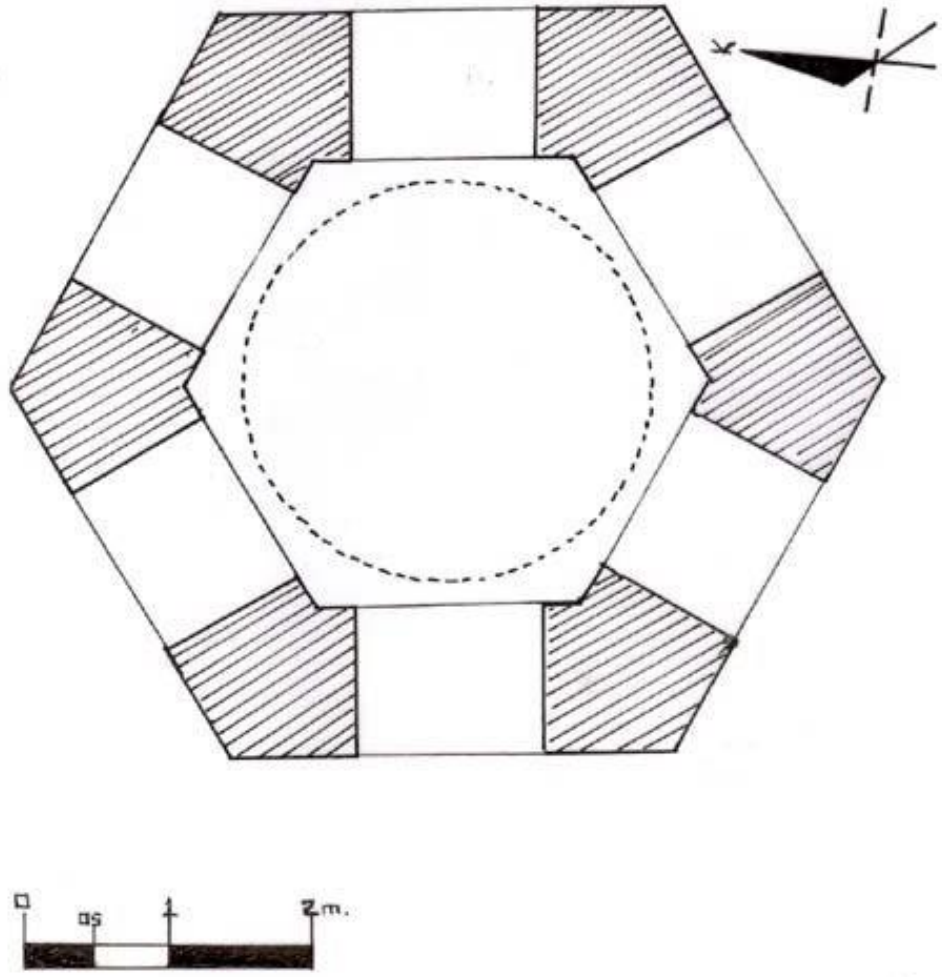
Fotoğraf 29: Nisanoğlu türbesi İç Görünümü (M.Latif Demir)

Fotoğraf 30: Nisanoğlu Türbesi Planı (R.H. Ünal'dan İşlenerek).

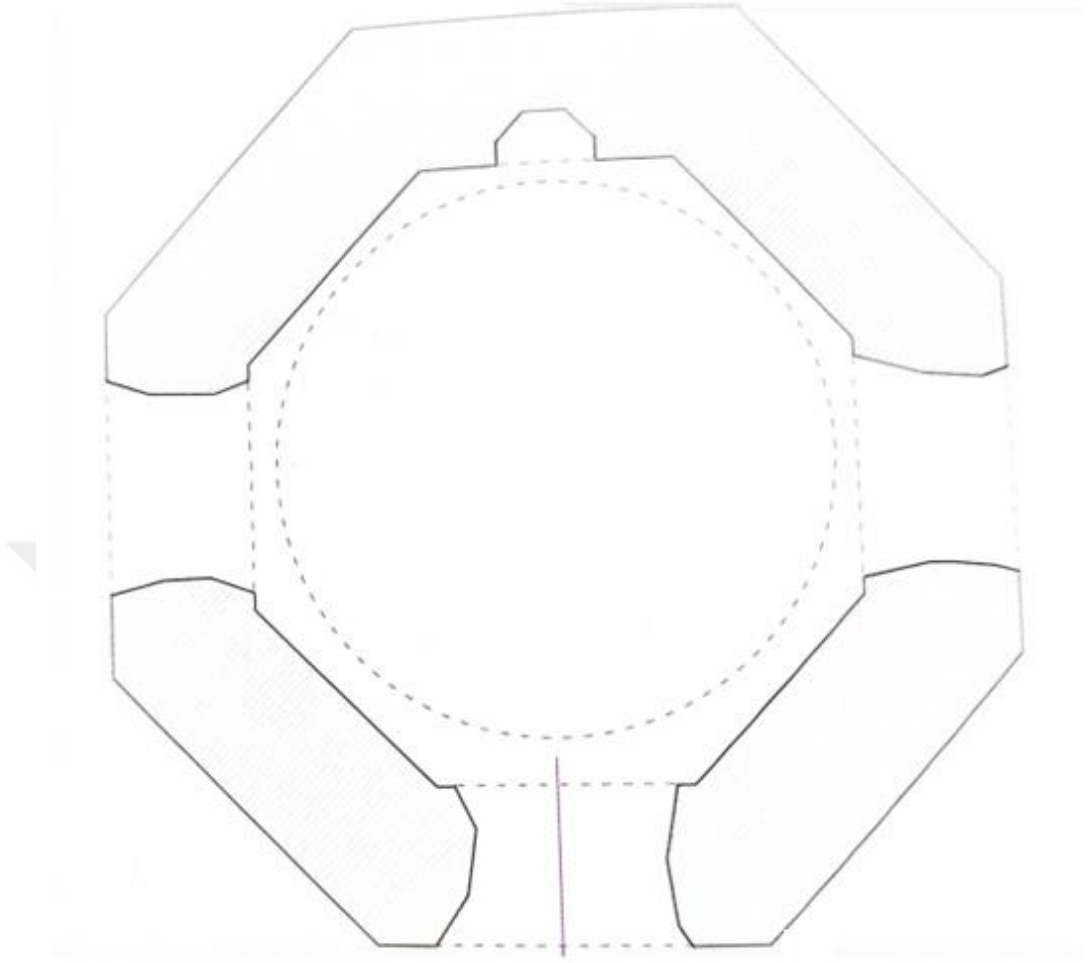
Fotoğraf 31: Kasım Bey Kümbeti

Fotoğraf 32: Kasım Bey Kümbeti Planı (R.H. Ünal'dan).

Fotoğraf 33: Cafer Bey Türbesi

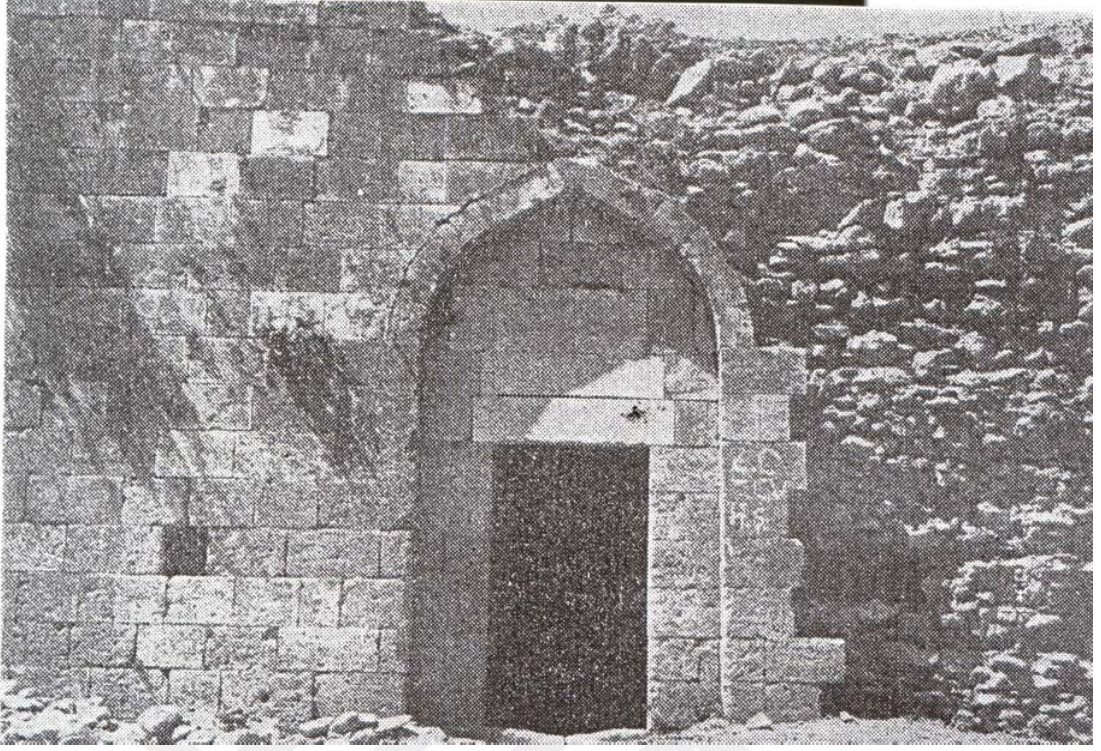

Fotoğraf 34: Cafer Bey Türbesi Planı

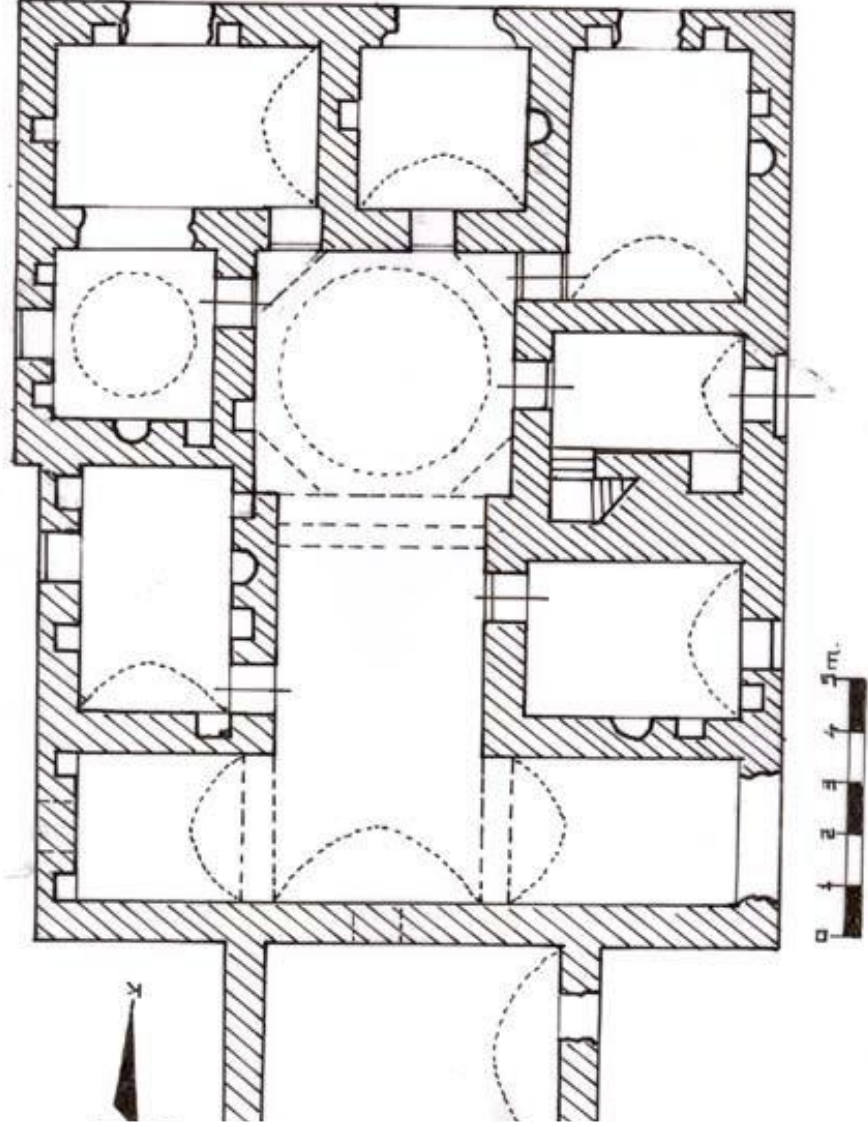
Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Fotoğraf 35: Eğil Tekkesi (R.H. Ünal'dan).

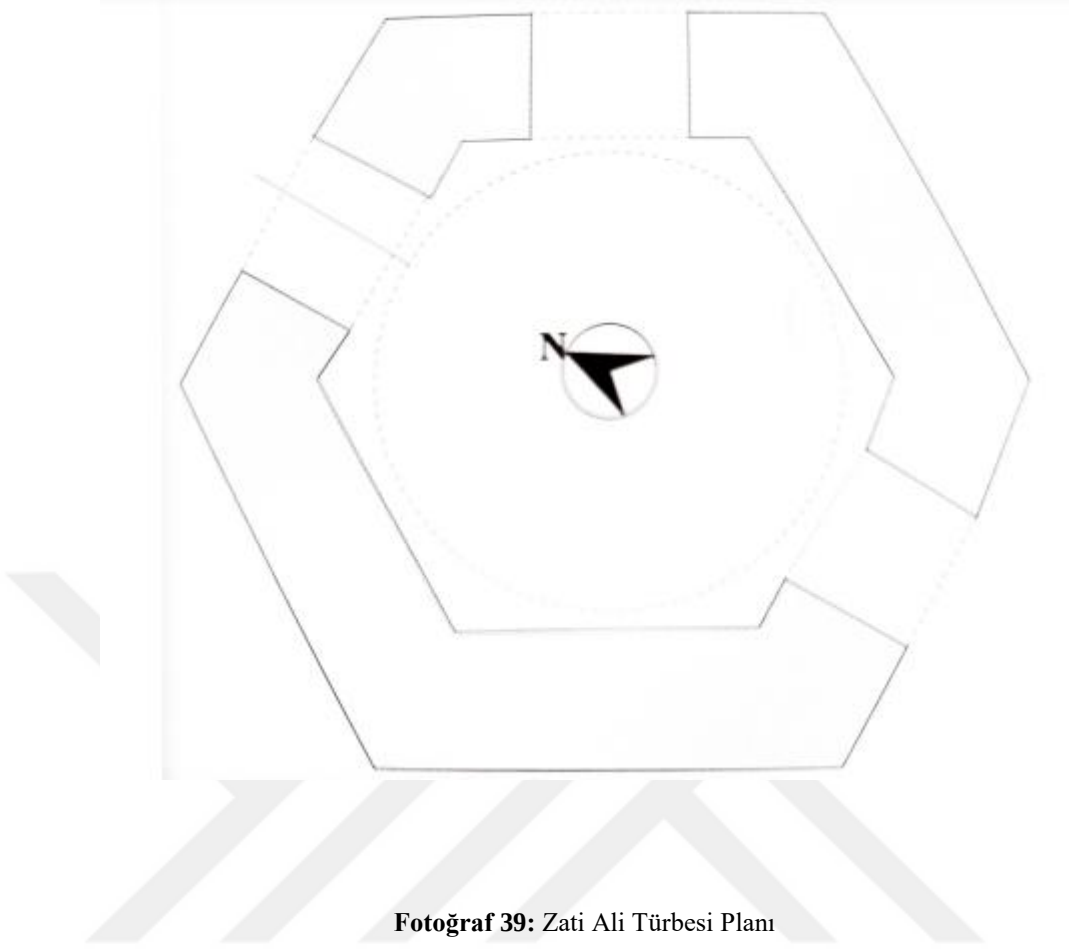
Fotoğraf 36: Eğil Tekkesi Giriş Kapısı (R.H. Ünal'dan).

Fotoğraf 37: Eğil Tekkesi Planı (R.H.Ünal'dan).

Fotoğraf 38: Zat-ı Ali Türbesi'nin Taş ve Toprak Yığını Şeklindeki Enkazı. (M.Latif Demir)

Fotoğraf 39: Zati Ali Türbesi Planı

Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasına ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

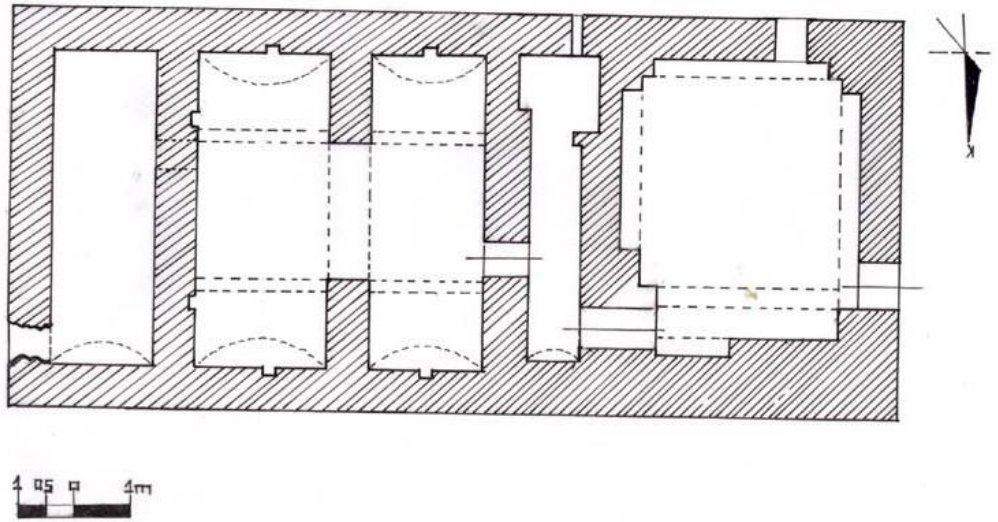
Fotoğraf 40: Eğıl Kale Hamamı (M.Latif Demir)

Fotoğraf 41: Eğıl Kale Hamamı (M.Latif Demir)

Fotoğraf 42: Eğıl Kale Hamamı'nın Soyunmalık Kısmı. (M. Latif Demir)

Fotoğraf 43: Eğıl Kale Hamamı Planı (M. Latif Demir)

Fotoğraf 44: Ergani Kalesi

Fotoğraf 45: Ergani Kalesi

Fotoğraf 46: Eğıl Kalesi

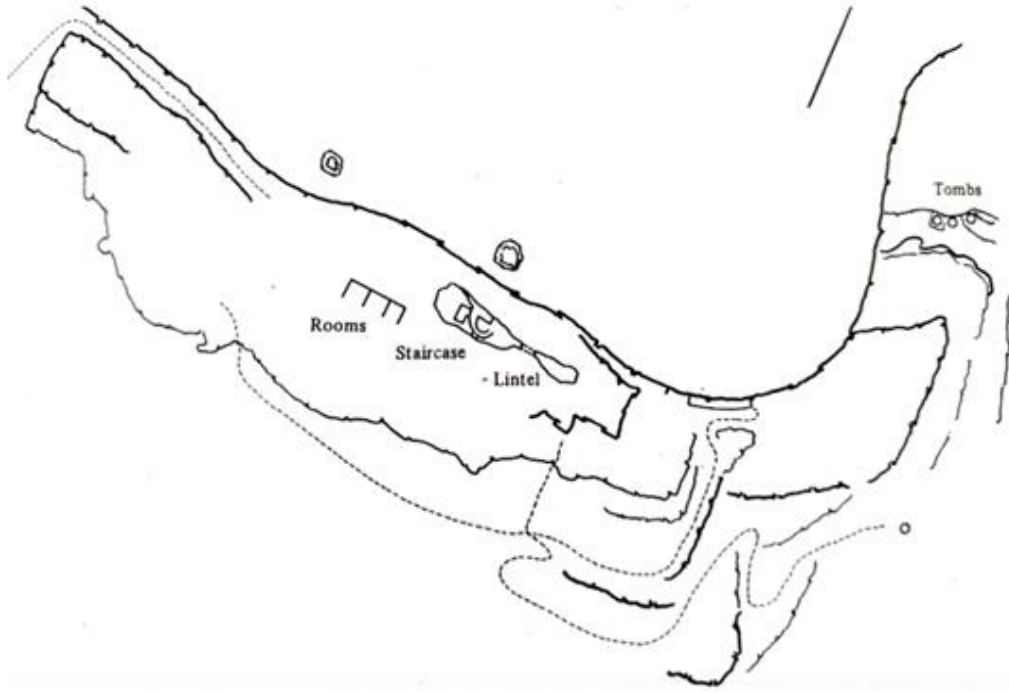
Fotoğraf 47: Eğil Kalesi Kral Kaya Kabartması

Fotoğraf 48: Eğil Kalesi Kral Kaya Mezarları

Fotoğraf 49: Eğıl Kalesi Üst Kısından Bir Görüntü

Fotoğraf 50: Eğil Kalesi Planı

Kaynak: Yıldız, İ. (2014). Diyarbakır ili ve ilçeleri orta çağ ve sonrasında ait mimari ve sanat eserlerinin incelenmesi yüzey araştırması-2012 Ergani-Çınar ilçeleri. İçinde 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Cilt 1, s. 128). Muğla: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Fotoğraf 51: Selman Kalesi

Fotoğraf 52: Selman Kalesi Batı Cephesinde Ki Hendek

Fotoğraf 53: Selman Kalesi Kule

Fotoğraf 54: Amini Kalesi

Fotoğraf 55: Çayönü Hilar Mağaraları

Fotoğraf 56: Çayönü Hilar Mağaraları Kabartmaları

Fotoğraf 57: Açıan Pişman Açmayan Pişman Mağaralar,

